

L'ALTRA CARA
DE CATALUNYA:
UN PAÍS D'AGRICULTORS

DISCURS LLEGIT EL DIA 28 DE NOVEMBRE DE 1971
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

J. VILÀ VALENTÍ

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

JOAN VERNET

BARCELONA

1971

**L'ALTRA CARA DE CATALUNYA:
UN PAÍS D'AGRICULTORS**

L'ALTRA CARA
DE CATALUNYA:
UN PAÍS D'AGRICULTORS

DISCURS LLEGIT EL DIA 28 DE NOVEMBRE DE 1971

EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE

J. VILÀ VALENTÍ

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

JOAN VERNET

BARCELONA

1971

Dipòsit legal: B. 43.788 - 1971

1971. - *Ariel, S. A., Av. J. Antonio, 134-138, Esplugues de Llobregat - Barcelona*

EXCM. SENYOR,
SENYORS ACADÈMICS,
SENYORES I SENYORS:

Gairebé no m'atreveixo a presentar-me entre aquest selecte grup d'acadèmics, en aquest cenacle de la més refinada cultura ciutadana, amb un tema en el qual només vull parlar del camp. Potser és aquest el preu que vostès paguen per haver elegit un geògraf per a acompanyar-los en les seves tasques; ara mateix els en diré el perquè. Abans, però, deixin-me manifestar que ja sé prou que m'han escollit precisament per la disciplina a què em dedico i no pas per mèrits propis. Aquest interès per la Geografia humana és el que m'anima a acceptar. Crec que els haig d'agrair precisament ara, en el mateix pòrtic d'aquest discurs, la deferència que han tingut envers la Ciència, a la qual humilment però amb entusiasme em dedico, en acollir-la de nou — encara que ben immerescudament a través meu — entre les disciplines que l'Acadèmia de Bones Lletres cultiva.

Com assenyalava fa un moment, amb aquest gest temo exposar-los al fet que hom parli de temes i problemes que s'allunyen un xic de les seves quotidianes preocupacions. Però potser això és només un escrúpol i una pura aparença. Sigui com sigui, un geògraf no pot fer altra cosa que acostar-los sempre a les terres i als homes. Un geògraf, aquí, entre vostès, els ha de parlar constantment de llocs i homes, de les terres catalanes i dels catalans, de la façana litoral o de les planes de l'interior, de la brolla dels vessants o dels boscos de muntanya, de pescadors, pastors, pagesos o artesans, de la instal·lació de la gent i dels paisatges humans, del camp i de les ciutats, de les contrades i comarques de Catalunya. El meu sincer agraïment per la seva deferència, el voldria expressar escollint un tema que pogués ésser d'interès comú. Em sembla que destacar un tret de la nostra evolució històrica — és a dir, la preponderant importància, durant segles, de les activitats agràries i de la població agrària a Catalunya — pot ésser per a tots plaent.

Precisament perquè conec les preferències d'un bon nombre dels aquí presents, m'atreveixo a sospitar que els problemes de què tractaré no els són pas del tot estranys. Deixin-me dir, de passada, que aquesta certa confiança que sento ara, en estar entre vostès, malgrat la meua manca de mèrits personals, sorgeix del bon nombre de mestres i amics que m'envolten. Benvolguts mestres meus de qui vaig aprendre Història i Arqueologia, Llengües i Literatura, Pedagogia i Filosofia; en les més variades circumstàncies, en el meu batxillerat, en els estudis universitaris, en instituts d'investigació, a voltes en domicilis privats, ja que la nostra cultura ha estat mantinguda, en ocasions, a través d'estranyes camins. Benvolguts condeixebles meus, també, sobretot de la Facultat, alguns d'ells companys ara en la noble i greu responsabilitat del professorat. Realment no podia pas esperar una millor companyia, una companyia que m'omplís de més goig i més confiança.

Em sembla, d'altra banda, que el tema hauria interessat vivament a l'eximi historiador que tinc l'alt honor — i ho dic, ja ho comprenen, ben sincerament, amb un cert tremolor a les paraules, un xic avergonyit — de substituir com a acadèmic. He de recordar que ara fa uns vint anys vaig tenir ocasió de parlar amb En Ramon d'Abadal i de Vinyals, gràcies a una gestió d'un altre eximi acadèmic, ací present — En Jordi Rubió i Balaguer —, sobre alguns dels problemes que tindrè ocasió de citar en aquest meu treball. Llavors jo començava la meua tesi doctoral i no veia pas gens clars els corrents de poblament i els moviments de colonització agrària a la Catalunya interior els segles ix i x. Fou el mestre Abadal qui em mostrà, amb claredat, l'existència d'una veritable repoblació, la de l'època del comte Guifré. Amb aquesta visió històrica, tot cobrà llavors un nou valor. D'aquest fet arrencaré precisament, com a ofrena — que per a mi té un gran valor personal, com comprendran fàcilment — a qui em precedí.

Parlar d'En Ramon d'Abadal i de Vinyals, precisament ara i a vostès, és tasca que gairebé pot semblar innecessària. Però ho faré, breument i amb goig, no pas tan sols com a obligació ineludible, per si m'escolta o em llegeix algú que pugui desconèixer algun aspecte fonamental de la seva obra investigadora, tan laboriosa i fecunda, tan variada i esclaridora. Nasqué, com és sabut, a Vic, al mateix cor de la Catalunya vella, precisament a la comarca que potser mostrà un més viu afany repoblador — com s'estirà el bisbat de Vic, més enllà de Manresa, fins a la mateixa conca d'Igualada! —, el dia primer del mes d'octubre de 1888. De bon començament quedarà unit, pels seus i per la seva terra, a un tronc familiar, a una casa i a una contrada. Un bon exemple, certament, d'un fet al qual tindrem ocasió de referir-nos en el present treball. Per

això un bon coneixedor del mestre Abadal i del camp català l'ha pogut presentar, senzillament, com un hereu exemplar.

La seva preparació científica va perfilant-se al voltant de l'anàlisi de nombroses fonts medievals — els seus estudis a l'École de Chartres de París en representen una culminació, després dels anys de Facultat de Dret, dels cursos en els Estudis Universitaris Catalans i del Doctorat — i van concretant-se, respecte al temps, en els primers segles de l'Edat Mitjana, els que tenen la frescor dels fets novells. Poques vegades, per bé que sempre amb brillantor i lucidesa, ultrapassarà en els seus treballs aquesta època. El fet més admirable, em sembla, és la continuïtat en la tasca, malgrat la dispersió i la incertesa de les fonts. Encara és més sorprenent, malgrat tot, com treu de l'eixutor de les dades el suc viu de les institucions i dels homes.

En efecte, ja és impressionant la publicació completa i acurada d'una gran massa de diplomes carolíngis, per exemple. Però el fet que sorprèn més és com de la intelligent elaboració de les dades surt, amb tota força i justesa, la història d'unes institucions — com el monestir d'Eixalada i Cuixà —, d'uns determinats homes — com l'abat Oliba —, d'una època — com la dels primers comtes catalans o, de nou, quan parla de l'Alta Edat Mitjana catalana —, de tot un poble — com l'evolució soferta dels visigots als catalans —.

A la seva preparació tècnica, a la seva sagacitat d'historiador, unia sens dubte la profunda i variada experiència d'una vida plena de contactes i estímuls, de lectures i reflexions. Amb encert va destacar aquesta característica un il·lustre acadèmic — En Josep M.ª Font i Rius — en la semblança que del mestre Abadal publicà, no fa gaires anys. Com sempre, no és sols el científic, sinó l'home tot, el que es reflecteix en l'obra realitzada. Citar només alguns trets d'aquesta seva personalitat, tan rica, ens és ara impossible. Diguem simplement que En Ramon d'Abadal ens ofereix el cas — que pot semblar paradoxal — de qui, vivint intensament la vida actual, àdhuc com a polític i periodista, arriba a un profund i palpitant coneixement d'homes i fets de fa vuit, deu o dotze segles.

Reduïm-nos, de nou, a les tasques científiques. Assenyalem, en primer lloc, el cas, poc freqüent, d'un ampli ressò de l'obra del mestre Abadal entre el gran públic. Les noves idees que s'obren pas respecte als segles inicials de Catalunya en bona part a ell es deuen, representant una definitiva superació d'esquemes post-romàntics que encara es mantenien. Els cenacles intel·lectuals, d'altra banda, li havien obert, és clar, les portes: l'Institut d'Estudis Catalans (1943), aquesta Acadèmia de Bones Lletres (1949) — de la qual més endavant, no cal pas que ho digui i ho comentí, fou president —, la "Real Academia de la Historia" de Madrid (1960), l'"Académie des Inscriptions et Belles Lettres", de París (1967).

La vida d'En Ramon d'Abadal i de Vinyals queda truncada, en plena tasca encara, en començar l'any 1970, el 17 de gener. Hem d'esperar que amics i deixebles continuïn la seva fecunda obra. Per la nostra part voldríem que en les pàgines que segueixen haguéssim tingut l'encert de reflectir, de tant en tant, algunes de les seves preocupacions i de les seves idees, a tall de petit reconeixement i homenatge.

Abans de començar, voldria agrair els diversos amics i companys que han volgut llegir aquest text i que m'han fet profitoses observacions. Em refereixo especialment a Na Maria de Bolòs, a En Joan Rebagliato i a En Bartomeu Bardagi.

I. UNA FASE DECISIVA: LA COLONITZACIÓ AGRÍCOLA INICIAL

Ens referirem, en primer lloc, a la colonització agrícola dins la fase formativa de Catalunya, és a dir, al llarg dels primers segles de la Reconquesta, del IX a l'XI. Aquests moments representen evidentment el començament d'una nova fase de colonització, després d'una certa discontinuïtat — el valor exacte de la qual en realitat desconeixem — en l'espai i en el temps, respecte als sectors i a les activitats agrícoles anteriors.

Cal tenir en compte que la Reconquesta representa, particularment en casos determinats, una instal·lació de nova població, és a dir, una repoblació i, d'altra banda, un desplegament d'activitats econòmiques, ço és, amb més exactitud, una colonització agrícola. D'aquesta forma es resol una discontinuïtat existent en homes i en activitats. Aquesta solució de continuïtat no fou probablement important a les valls pirinenques. Però ja té importància, sens dubte, a la faixa prepirinenca, al nord de la Catalunya interior i àdhuc en alguns llocs de la façana litoral.

Els immigrants del Nord

Dins les àrees que havien quedat despoblades — amb més exactitud, probablement hauriem de dir poc poblades — no hi ha dubte que, un cop reconquerides, hi ha un afany de repoblació. En forma reduïda i ben concreta apareix, en terres catalanes, aquesta preocupació d'omplir d'homes els llocs buits, fet que tantes vegades trobem en el passat i encara avui dia. Els diversos comtes de la Marca hispànica degueren sospitar, més o menys confusament, com en altres ocasions semblants hom ha arribat a pensar, que "poblar és governar".

Avaluar amb cura el valor d'aquesta repoblació, en cada cas, és un fet important i cal fer un esforç per a aclarir-ho, malgrat la possible manca de documentació suficient. Apareix una massa confusa de *hispani*,

de *primi homines*, de *hostes*, l'exacte valor dels quals gairebé sempre desconeixem. Alguns, molt pocs, reben directament, a través d'una línia que, almenys en forma teòrica, arrenca de l'emperador, la possessió de les terres. Altres són els qui realment les ocuparan o les faran ocupar; aquests són probablement els "homes majors" que apareixen en alguns documents, els qui detindran realment la propietat, acumulant sovint la pertinença d'extenses àrees. Els tercers seran els pobres homes buscadors de la seguretat del pa quotidià, potser també de fortuna; són els veritables conreadors, a voltes petits propietaris, altres vegades simplement serfs, que apareixen constituint les grans masses repobladores. Prescindint dels *hispani*, d'origen peninsular, els primers que arriben (primera meitat del segle IX), sembla que pot afirmar-se que, en el Prepirineu, procedeixen especialment de les terres meridionals de França i de les valls pirinenques; assenyalem, de passada, que es tracta de corrents que no es mostren per primera ni per darrera vegada. Respecte a la repoblació de les terres interiors que Guifré efectuà (finals del segle IX), En Ramon d'Abadal, rastrejant entre la documentació, suggereix les següents procedències dels immigrants: a) gavatxos i gascons; b) cerdans; c) gent de les comarques occidentals, a l'altra banda de la frontera, sotmesa als musulmans o potser procedent de terres de ningú¹.

Aquests corrents d'immigració no degueren pas ésser, en quantitat absoluta, gaire importants. Les densitats resultants, ja a la segona meitat del segle X i del segle XI, són encara baixes a les comarques centrals (Plana de Vic, Moianès, Bages); per les dades que en tenim, unes xifres en conjunt de l'ordre dels 8-10 habitants per km² són les més probables. Malgrat tot, presenten indubtablement una certa importància respecte a l'ocupació humana del país i expliquen, d'altra banda, l'extensió que anirà adquirint més endavant el procés de colonització agrícola.

Una massa d'agricultors

El fet que en la present ocasió ens interessa de destacar és que aquest efectiu d'immigrants constitueix fonamentalment una massa d'agricultors. Seran homes del camp, homes del *pagus*, seran pagesos.

De nou, a voltes per primera vegada, es posen en conreu nombrosos sectors de la Catalunya prepirinenca i central. Sectors coberts pel bosc o per la brolla són convertits ara en terres de conreu. Hem parlat d'agricultors, i potser hauríem hagut de dir, més exactament, que es tracta d'homes que sobretot — en primer lloc, en forma ineludible — preparen els camps,

1. ABADAL, *Els primers comtes catalans*, pp. 109-110. Vegin la cita completa de l'obra a la "Bibliografia", al final del present treball.

lluitant contra el bosc, obrint-hi clarianes. Més que pagesos són en realitat, en aquesta fase inicial, uns boixadors.

La documentació d'aquests segles, del segle IX a l'XI, va plena dels termes que alludeixen a la tasca d'establir camps de conreu. Sovint hom subratlla, en els diversos mots, algun aspecte d'aquest llarg i penós procés tècnic. A voltes hom fa al·lusió a les accions de tallar els troncs d'arbres i arbusts i d'arrencar els rabassons que restaven: *extirpare*, *stirpare*, desarrelar; *arrebazare*, arrabassar, treure la rabassa o cep. En altres ocasions, al treball de cavar profundament la terra, un cop desemboscada: *fodicare*, *bòdicare* o *bohicare*, boïgar. A vegades, als resultats aconseguits, a la clariana ja preparada per al conreu: *tractura* o *tracta*, treta; *ruptura* o *rupta*, rota; *exarmata*, eixarmada; *fodica* o *bohica*, boïga; *terrarium*, terrer; *exartum*, eixart².

La tasca de treure els troncs i netejar la clariana que hom ha obtingut de rames i brolles pot ésser feta, més fàcilment i ràpidament, gràcies a una tècnica coneguda des de molt antic, la utilització del foc. Per això hom parla a vegades de *articas*, és a dir, artigues, mot en el qual sembla que hi ha una al·lusió directa a l'acció de cremar, com actualment resta aquest significat en el castellà *rosa*, en el portuguès *roça* o encara més clarament en el mot *queimada* (Brasil), referit precisament a l'acció de provocar i mantenir l'incendi.

Els agents que durant aquest període actuen, ja ho hem dit, són més uns boixadors que uns pagesos. Aquesta terminologia aplicada als subjectes no pot pas mancar a la documentació: *bodador* o *bozador*, boixador³. És en el sentit d'una primera ocupació de la terra per l'home agricultor — primera, almenys, en el sentit de no haver-n'hi una altra d'anterior coneguda i que realment hi ha una reconquesta agrària i un nou assentament — que hom parla dels *primi homines*.

Així mateix en la documentació queda reflectit, és clar, l'orgull de l'esforç personalment realitzat i la constància de l'avantatge aconseguït, recolzant-se a més en uns drets de tinença i àdhuc pràcticament de propietat, per ésser una tinença hereditària, que respecte al nou camp hom ha obtingut. És una terra arrabassada, sovint amb esforç, al bosc i a la brolla, a l'erm en general: *tracta de heremo*. Del no-res o de l'escàs benefici econòmic, un tros de terra ha passat a ésser la més regular i important font de riquesa llavors coneguda, ço és, a constituir un nou element fonamental dins la producció agrícola. Àdhuc durant dues o tres generacions futures ressonaran sovint aquests drets de possessió, reconeguts explícitament en el concepte d'aprisió (*aprisio*). En el cartulari

2. Vegeu especialment BALARI, *Orígenes de Catalunya*, pp. 318-323. Per a alguns mots cal consultar: BASSOLS DE CLIMENT, *Glossarium*.

3. Vegeu especialment BALARI, *Orígenes de Catalunya*, pp. 316-317.

de Sant Cugat del Vallès, dos dels documents més antics — anys 910 i 912 — fan al·lusió, un darrera l'altre, als drets d'aprisió: el comte Guifré Borrell fa unes concessions, *exceptus terras quod ibi traxerunt Ildericus, campo uno, et Aliarius, duos*; una propietària, Matrona, manifesta tot seguit que una part del que concedeix procedeix de compra, però una altra part, en canvi, *de aprisione* ⁴.

Agricultura itinerant i agricultura fixa

El procés tècnic a què hem alludit pòt tenir en realitat dos objectius diferents, que no sempre és fàcil d'escatir a través de la documentació. La primera impressió que hom pot tenir és que es tracta d'una lluita contra el bosc, com a fase prèvia per a establir-hi camps de conreu. En realitat constituiria una tasca inicial, pre-agrícola, amb la qual hom obtenia per una sola vegada i definitivament un nou camp, que serà cultivat a partir d'aquells moments. Es tracta, doncs, d'un desemboscamment i de l'obtenció d'una parcel·la agrícola fixa.

Però en altres casos aquestes tècniques formen part del propi mètode o sistema de conreu i el que hom intenta no és pas obtenir un camp, sinó una clariana, diguem-ne provisional, que només serà conreada temporalment, mentre mantingui una certa fertilitat natural. El que aconseguim llavors és simplement una peça de terra d'aprofitament temporer que, un cop eixorca, serà abandonada i ocupada de nou pel bosc; però abans d'abandonar-la, és clar, hom haurà preparat una nova clariana. Així, doncs, és com si la parcel·la que produeix s'hagués mogut seguint un sentit determinat, com si anés jalonant un cert camí. És una forma d'agricultura que podem per això anomenar itinerant, ja que el mot nòmada, alguna vegada utilitzat, no sembla pas del tot adient. Els autors anglesos i nord-americans, subratllant aquest canvi de lloc que el camp sofreix, parlen encertadament d'una *shifting cultivation*.

Tant els motius de l'existència d'aquesta forma agrícola com els seus resultats econòmics són ben clars; no hi ha dubte tampoc que sol aparèixer àmpliament representada des que existeixen uns agricultors. Es tracta, en efecte, d'aprofitar immediatament la fertilitat dels sòls forestals, juntament amb les aportacions nutritives que puguin representar les cendres resultants de la crema de matèria orgànica, i assegurar així unes determinades collites. Però només dins un marc en el qual es compleixin determinades condicions — tals com la importància de la coberta forestal, l'escassa densitat de població, la possibilitat d'actuar dins una àrea àmplia i el predomini de plantes de conreu anuals — pot perdurar durant decennis, i àdhuc durant segles, aquesta forma d'agricultura.

4. *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, editat per J. RIUS, Barcelona, vol. I, 1950; p. 8.

Dins l'època i els sectors a què ens referim, la coexistència de les dues formes agrícoles concedeix una gran importància al desboscament. D'aquesta manera hi ha, d'una banda, el començament d'una estable colonització agrícola, amb obtenció de camps fixos; de l'altra, l'existència d'una agricultura itinerant. Tots inicialment arrenquen o rompen terres; tots són uns boixadors o roters. Però una part vol obtenir només unes artigues o boigues, d'aprofitament temporer; més que pagesos són simplement artigaires. Sembla indubtable que n'hi hagué d'aquests últims un bon nombre, durant l'època de la qual parlem, a les comarques prepirinenques. Al llarg dels segles, si bé minvant, els artigaires han subsistit i mantenen una certa importància a les àrees boscoses, com més va, però, més reduïdes. Encara en ple segle xx, en el *Costumari* que publicà la Mancomunitat, hom fa una referència a les artigues⁵. Durant l'última guerra civil i els anys de dificultats subsegüents, l'artigatge rebrotà en alguns sectors de les muntanyes boscoses, com succeí en diversos vessants prepirinencs i al Montseny.

Remarquem el fet que el període agrari a què ens referim en el present treball s'obre amb una estreta relació entre el bosc i l'agricultura. Aquesta profunda relació, al llarg de les centúries posteriors, anirà minvant. Ja el segle xix només en quedava, al marge d'algunes possibles artigues muntanyenques, l'eventual aportació als camps fixos de rames i fulles cremades, és a dir, la tècnica dels formiguers.

El problema del poblament dispers

Un fet que cal destacar és que, d'aquesta repoblació i colonització agrícola, en sorgeix, en bona part, com a resultat paisatgístic, un poblament dispers. En alguns casos, com sembla que succeeix a l'Empordà, pot representar la continuació d'un poblament dispers preexistent. Però no hi ha dubte que en moltes altres àrees hi ha una nova instal·lació, una veritable repoblació, realitzada sovint en forma de cases aïllades. A la faixa prepirinenca (Garrotxa, Ripollès, Berguedà, Solsonès), a la Plana de Vic, a les terres interiors (Lluçanès, Moianès, Bages), a les serres litorals i prelitorals i àdhuc en el fons de la Depressió Prelitoral (la Selva, el Vallès), els exemples d'aquest poblament dispers es mostren nombrosos. És un paisatge de camps fixos o d'artigues, al voltant o propers a una cabana o petita casa agrícola, el que sol aparèixer en aquests moments.

El mot *mansus* (mas) alludeix precisament a aquestes cases aïllades agràries. Més ben dit, en principi se sol referir només a unes terres i a

5. MANCOMUNITAT DE CATALUNYA, OFICINA D'ESTUDIS JURÍDICS, *Costumari català*, vol. I; pp. 95-96, 101.

un soplug, és a dir, a una explotació que presenta una certa unitat. Però en la seva mateixa designació hi ha clarament expressada la idea de la permanència d'uns homes arran d'uns camps, on han bastit una construcció, a voltes molt simple, que els acull. D'aquesta manera, no sols al costat d'unes parcelles de conreu, sinó també prop del bosc, de la brolla, de les herbes i de l'aigua, han resolt aquests homes llurs bàsiques necessitats, llur vida tota.

Per què aquest poblament és dispers? Amb un enfocament que es mantingui estrictament dins els límits de les relacions entre el medi ambient i l'home ens sembla que les solucions són parcials i fàcilment ens poden acostar a un pur determinisme físic. Podriem oposar la Catalunya vella — de la qual, en definitiva, parlem —, més plujosa i amb poblament dispers, a l'altra Catalunya, la nova, on apareix amb claredat, encara avui, el predomini d'un poblament concentrat, acompanyat, respecte al clima, d'escasses precipitacions plujoses. Però una anàlisi a fons d'aquest argument mostra només que l'abundància d'aigua pot simplement facilitar, en determinades circumstàncies, l'existència d'un poblament dispers; no aconseguim realment una raó decisiva.

Dins uns enfocaments semblants podriem alludir a la importància que el relleu pot presentar respecte a la qüestió plantejada. A la Catalunya vella, molt més muntanyenca, és la configuració trencada el que pot afavorir el poblament dispers. El geògraf francès Demangeon mostrà el valor del relleu en el conjunt de l'Europa occidental, respecte al poblament rural medieval: observà, per exemple, com a Anglaterra, en el temps de la redacció del *Domesday Book* (segona meitat del segle XI), les cases aïllades agràries apareixien sovint en els boscos, "és a dir — aclareix l'autor a qui ens referim —, en les àrees de terrenys trencats"⁶. Però aquesta consideració, ens sembla, continua essent parcial i poc explicativa, almenys poc directament explicativa, encara que illumina un fet que pot ésser interessant: el poblament no sols era dispers, sinó amb unitats d'explotació internament diversificades. Aquesta diversificació podia ésser aconseguida amb més facilitat, evidentment, en un sector de relleu trencat.

Sorprèn, d'altra banda, que Demangeon no hagi subratllat amb més força el valor del bosc respecte al problema que plantegem. En fa, com hem vist, una referència explícita, i ell mateix ha presentat a continuació un text molt clar alludint a una casa d'Eardisley (comtat de Hereford): "In medio cujusdam silvas est posita et ibi domum una defensabilis"⁷.

6. A. DEMANGEON, *La géographie de l'habitat rural*, "Annales de Géographie", XXXVI, París, 1927; pp. 1-23, 97-114. Fou de nou publicat en un llibre traduït al castellà: *Problemas de geografía humana*, Barcelona, ed. Omega, 1956; pp. 81-125.

7. La cita és de P. VINOGRADOV, *English Society in the Eleventh Century*, Oxford, 1911; p. 267.

Amb aquesta observació hem arribat en un punt interessant que, segons creiem, ens acostava a la realitat del problema, almenys tal com es presenta en el nostre país els segles IX a l'XI. Tot sembla confirmar, en efecte, que la Catalunya vella presentava llavors un alt percentatge de la seva superfície coberta per boscos i brolles. No es tracta pas sempre de formacions primàries, però sí d'àrees cobertes per una vegetació més o menys densa d'arbres i arbusts. Seria molt important d'establir amb exactitud el valor d'aquesta àrea boscosa que, de totes formes, sembla important. Cobriria no sols muntanyes i vessants, sinó àdhuc certs sectors de fons de plana, com en tenim referència per a la Plana de Vic i el Pla de Bages. És particularment dins aquest marc vegetal on en realitat es mouen els antics habitants, quan n'hi havia, i els nous repobladors.

La pregunta ara pot ésser més exacta i concreta: ¿És que el bosc afavoreix la formació d'un poblament dispers? No veiem cap raó per a concedir, tampoc en aquest cas, un valor de factor al bosc, i menys de factor únic. Per a un enfocament més rigorós cal encarar el problema des de l'home, des dels homes actuant en el bosc, en unes singulars àrees boscoses, coneixent i practicant unes tècniques determinades i intentant d'aconseguir uns objectius ben concrets. Llavors ens adonem que les respostes poden ésser ben diferents. No falten, és cert, tot al contrari, les colonitzacions agràries en forma dispersa de sectors coberts pel bosc. Però no manquen tampoc les colonitzacions donant lloc a nuclis concentrats, com succeeix amb nombroses comunitats que encara avui practiquen una *shifting cultivation* en els boscos tropicals o, per assenyalar un exemple més proper en el temps al cas que estudiem, com ens mostra l'ocupació de l'àrea boscosa del sud d'Alemanya els segles X al XII, amb nuclis de població del tipus *waldhufendorf*⁸.

La realitat és que a Catalunya, en aquest període i en l'àrea a què ens referim, la colonització fou efectuada de fàcil individual o, més exactament, familiar. Són en gran part famílies, no pas grups o comunitats, els qui s'assenten en els sectors boscosos i els colonitzen. Famílies a voltes reduïdes, potser un sol boixador; altres vegades, en canvi, dues o tres famílies, àdhuc en un sol soplug. El paisatge resultant, en la seva forma més característica, devia ésser constituït per petites clarianes disperses en el bosc i entre la brolla, cadascuna amb una casa. En aquells moments la majoria són, en realitat, petites cases, simples i humils, a voltes només bordes o cabanes o un aixopluc mig aprofitant una cavitat dins la roca, com pot ésser una balma condicionada. Tinguem en compte

8. Un dels primers estudis de conjunt que hom ha fet, amb referència a aquest punt, és el de R. KOEBNER, *The Agrarian Life of the Middle Ages*, a *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. I, 1942, cap. I.

que els masos més grans i més sòlids, com a construcció, no apareixeran fins més tard. Paral·lelament als masos aïllats, hi ha exemples també d'algunes clarianes més àmplies, amb dues o tres cases (sembla que és en aquest sentit que hom parla de *villarunculum*) i amb construccions auxiliars.

Dos fets tenen una gran transcendència en aquesta forma de colonització agrària que no es realitza, com hem dit, a partir de centres comunals o per una línia contínua d'avenç — és a dir, a través de fronts peoners —, sinó més aviat a partir de petits focus aïllats i discontinus. En primer lloc, els immigrants que van arribant no són mai massa nombrosos, en un moment donat, i el flux sembla que s'efectua gairebé sempre per petits grups o per famílies. D'altra banda, la colonització és efectuada inicialment adoptant els patrons teòrics seguits pels carolingis a les marques, que solen ésser pràcticament per establiment de famílies a través d'uns lligams intermedis (petits senyors, grans senyors). Aquests lligams econòmics i de vassallatge aniran definint-se més tard dins l'esquema feudal⁹, amb unes diferències locals ben marcades; però el que a nosaltres realment ens interessa és la plasmació d'aquests fets en els diversos assentaments, un aspecte sobre el qual insistirem més endavant.

El mas

D'aquesta forma sorgeixen la clariana i el mas, aïllats, pel bosc i per la brolla, d'altres clarianes i altres masos. Els retalls del bosc, al cap de dos o tres segles, quan el nou poblament quedi ben fixat i resti ben desenvolupat, constituïran com llenques de separació, veritables "marques" forestals, entre els diferents centres de colonització. Però el bosc no constitueix tan sols una discontinuïtat en les àrees ocupades, sinó que és també una àrea d'explotació: per a fusta, que aconsegueix un important paper en la mateixa construcció del mas; per a llenya; per a la recollecció dels fruits; per al bestiar, que aprofita les herbes del sotabosc. Així van apareixent un conjunt de característiques que aniran conformant la complexa realitat del mas; n'hem parlat ja en una altra ocasió¹⁰, però no podem pas deixar de recordar-ne alguns trets ara.

Amb el mot "mas", en efecte, acabarem referint-nos no tan sols a la construcció — a la casa i als possibles elements auxiliars —, sinó a la mateixa clariana agrícola i al conjunt de boscos i brolla que l'envolten; sembla que és tota aquesta extensió la que, en alguns moments, hom anomena *mansata*¹¹. D'altra banda, el mas és concebut — i sobretot serà con-

9. El treball més recent que coneixem, respecte a la formació del feudalisme, és l'interessant estudi de M. Riu, *Hipòtesis entorn de l'origen del feudalisme a Catalunya*.

10. Ens referim al nostre treball, *El "mas", una creació prepirenaica*.

11. BALARI, *Orígenes de Catalunya*, p. 621.

cebut, els segles futurs, a partir del XII i XIII — com una profunda i integrada unitat, social i laboral. És una casa, una o unes poques famílies, terres diverses formant un bloc, una explotació. Subratllem un tret d'aquest últim aspecte. El mas constitueix una explotació, àdhuc podrem parlar d'una empresa agrària si voleu, però sempre molt variada internament. El mateix paisatge ho mostra: la casa, tan diversificada des d'un punt de vista tècnic (magatzem d'eines i productes agrícoles, estables i corrals, graners i pallers, potser tines), els camps de conreu, les artigues, les pastures, les brolles, els boscos. L'home del mas acabarà essent l'exemple més clar de pagès, no n'hi ha pas dubte; però no és tan sols, respecte a l'activitat econòmica, un agricultor, un camperol, en sentit restringit. És també, més o menys segons els casos, un pastor, un ramader, un llenyataire, un boscatier.

Sovint les construccions i les clarianes inicials degueren ésser ben reduïdes. Probablement hom cercava tan sols la seguretat de l'aliment diari, a part el treball i els productes que hom havia d'oferir o lliurar. No oblidem que a canvi de la seguretat esmentada, unida a la concessió d'unes terres, l'home del mas queda en estreta relació amb la persona o institució que va permetre o facilitar la instal·lació, el senyor civil o religiós, el gran domini, el monestir o la parròquia. Dins aquesta població disposada en forma dispersa semblen ésser els grans dominis amb castell termenat i les parròquies els que constitueixen els centres més normals i regulars de relacions socials i, a voltes, econòmiques.

Queden uns masos deslligats jurídicament i econòmicament, almenys en part, d'aquesta xarxa de senyorijs que acabem d'evocar. Són les instal·lacions del tipus que hom anomena a la documentació de l'època *alaudis* (alou). Sembla que ja des dels primers moments els alous tindran una importància econòmica i paisatgística ben superior als altres masos; tinguem en compte, a més, que aquests últims foren sovint creats i ocupats per gent de condició sèrvil i que generalment apareixen articulats dins grans dominis.

Camps i vinyes

Ens referirem breument, per permetre una visió de conjunt d'aquesta fase agrícola inicial, a les plantes de conreu. No sembla dubtós que a les parcel·les itinerants fos fonamental el conreu dels cereals panificables, és a dir, el sègol (*Secale cereale* L.), que probablement degué predominar en els sòls àcids i humits del Prepirineu, i el blat, més ben dit, les diferents espècies i varietats de blat llavors conreades (espeltes: *Triticum dicoccum* Schrank i *T. monococcum* L.; blats pròpiament dits, espe-

cialment el *T. aestivum* L., segons sembla). Seria freqüent la sembra de cereals barrejats, és a dir, de mestall.

En les parcel·les fixes els conreus degueren adquirir ja una clara diversitat. Hom conreava cereals de tardor per a la panificació (sègol i blats, com hem assenyalat); cereals de tardor per al bestiar auxiliar de l'agricultura, i també alguns, en aquells moments, per a l'alimentació humana (ordis i pàmula, *Hordeum vulgare* L. i *H. distichum* L.; civada, *Avena sativa* L.); i cereals de primavera (mill, *Panicum miliaceum* L.; panissos, *Setaria italica* Kunth. i *Penicillaria spicata* Willd.). La farina d'aquests últims era dedicada a l'alimentació humana i consumida en forma de farinetes o farro. Tenia importància també el conreu de diverses lleguminoses, dedicades a l'alimentació humana o animal.

Segons la documentació de l'època hom practicava el guaret, i l'instrument agrícola fonamental era l'arada, probablement gairebé sempre amb rella metàl·lica. No tenim, però, encara dades concretes d'uns determinats llocs i moments, sobre la importància del guaret i les característiques de l'arada.

Un aspecte que cal destacar quant a les plantes de conreu és que en els camps fixos apareix una arboricultura, a voltes força important, d'arbres fruiters. No hi ha dubte que aquesta arboricultura es densificava en els horts propers a les cases (*ortus, trilia, macenaria*) i en els reduïts sectors dedicats a regadiu; a voltes hom indicarà clarament aquesta condició: *ortus pomiferus*. Però un tret encara més decisiu, ens sembla, era l'existència d'una viticultura.

Aquest últim fet és molt important. En realitat el que pròpiament era àrea agrícola dins el paisatge rural (*cultum*; oposat a *incultum* o *eremum*) es podria reduir fonamentalment a terra campà, a camps cerealistes —el que constitueix la *terra* o *campum*— i a vinyes —*vinea*—. Així apareix amb tota claredat en repetides ocasions, com succeeix per exemple en la documentació del monestir de Sant Benet de Bages, del qual l'any que ve precisament podrem celebrar el mil·lenari de la consagració de l'església. El monestir està instal·lat al costat del Llobregat, a la banda oriental del Pla de Bages. En el moment de la consagració, l'any 972, aquest sector, almenys en part, estava ja repoblat i colonitzat des de feia dues o tres generacions, arrencant de l'època de Guifré. El nombre de parcel·les properes amb vinya era considerable; de les divuit concessions que foren fetes en l'ocasió suara esmentada, onze eren vinyes. La viticultura era important en aquells moments així mateix en sectors més septentrionals, com la Plana de Vic, i àdhuc en comarques prepirinenques i pirinenques, com és el cas de la Cerdanya¹².

12. Vegeu, respecte a aquesta última comarca, les diverses cites del *Diari de Puigcerdà*, per J. MARTÍ, Ripoll, vol. I, 1926; hi ha referències a la vinya, abans de l'any 1100, a les pàgs. 121, 123, 132, 150 i 156.

Un tret, doncs, que cal assenyalar respecte a la vinya, per evitar qualsevol confusió amb les característiques del paisatge actual, és l'àmplia difusió del cep (*Vitis vinifera*), àdhuc a altures considerables (800, 1.000 i més metres): això sí, en aquests casos la vinya apareixeria sempre en els vessants encarats a migdia. Hom cercava indubtablement la producció del vi propi, dins una economia de subsistència i de petits mercats locals, comptant amb un transport irregular i de volum escàs. Un segon tret és que les parcelles dedicades a la vinya sembla que, malgrat ésser a voltes nombroses, apareixien disperses i eren de dimensions reduïdes; a més, hi havia probablement ceps aïllats o aflerats en marges i horts. El que no existia eren grans vinyes i, menys encara, comarques amb una tendència clara a la monocultura del cep. En aquest sentit, el primer exemple d'intent de creació d'un vinyar per a obtenció d'una quantiosa producció de vi de consum corrent apareix probablement a l'orient del Pla de Bages, precisament prop d'Artés i del ja citat monestir de Sant Benet¹⁸.

El poblament concentrat

De nou, el document de consagració que hem citat ens pot servir per a una altra consideració. Una gran part, almenys, dels camps cerealistes i de les vinyes que són concedides no pertanyen a masos. Es tracta de parcelles que apareixen en àrees cultivades per pagesos que no eren habitants de masos. On vivien, doncs?

La documentació de l'època ens cita —a part d'uns centres relativament destacats, sempre amb una certa tradició històrica i unes funcions política i religiosa— uns nuclis de població que podem dividir en dos grans tipus. A voltes es tracta d'agrupaments molt reduïts, de poques cases, que en algunes ocasions poden haver sorgit en una clariana ampliada, a partir de dos o tres masos. En realitat constitueixen més una forma de dispersió que de concentració.

En segon lloc apareixen nuclis pròpiament concentrats, és a dir, pobles, encara que els hem de suposar de reduïda magnitud i amb poca població. Les dades contemporànies i les que tenim posteriors, com els fogatges del segle XIV, fan creure, respecte a aquest últim punt, que sovint només devien viure en aquests nuclis unes poques desenes de famílies, uns dos o tres-cents habitants a tot estirar. Es pot tractar evidentment de nuclis amb un origen anterior a l'època a què ens referim. Però el que justifica en aquells moments la concentració, com ja hem dit, sol ésser la parròquia i, en altres casos, el castell. Per seguir amb

18. J. VILÀ I VALENTÍ, *La comarca de Bages*, 2.ª part, cap. II.

el mateix exemple abans citat, assenyalarem que a prop o no gaire lluny del monestir de Sant Benet apareixen ja citats, a la segona meitat del segle x i primera de l'XI, *Navarculas* (Navarcles, amb parròquia), *Sanctus Fructuosus* (el nom deriva del titular de la parròquia) i *Artium* (Artés, amb parròquia i castell); canal del Llobregat amunt van apareixent *Salent* (Sallent, amb parròquia i castell), *Balciarenno* (Balsareny, amb parròquia i castell) i *Podium regium* (Puig-reig, també amb parròquia i castell). El nombre de petites esglésies, la majoria amb caràcter de parròquia, que resten ben aïllades o només amb un mas proper o un petit grup de masos, és quantios: anotem, a tall d'exemple, en una àrea no allunyada del sector a què ens referim, segons documentació dels dos o tres segles següents, Sant Ponç de la Sala, Viladecavalls (Calders), Sant Martí de Serraïma, Sant Pere de Serraïma, Sant Miquel de Serrassans, Santa Maria de Cornet i Santa Maria de Merola¹⁴.

Cal insistir respecte a les esglésies, àdhuc les que són parròquies, que a voltes no donen lloc a nuçils concentrats ni tan sols als reduïts llogarrets abans indicats. Simplement apareix al costat de l'església un mas o potser simplement la construcció religiosa, tota sola. Queden llavors dins l'àrea de clara dispersió, com succeeix a San Martí de Serraïma (Sallent); Santmartí és, també, encara avui, el nom del mas proper i el patronímic de la família dels propietaris. D'altra banda, i ho indiquem només com a suggeriment de mètode, l'existència de titulars, a les esglésies, d'origen carolingi (Sant Martí de Tours, Sant Sadurní de Tolosa, etc.) ens podria ajudar a revelar, juntament amb la cronologia de la documentació, quines són les esglésies fruit directe de la repoblació a què ens referim. Així potser trobaríem també rессò d'alguna altra colonització, com la dels monestirs mossàrabs, de la qual queden pocs resultats evidents¹⁵.

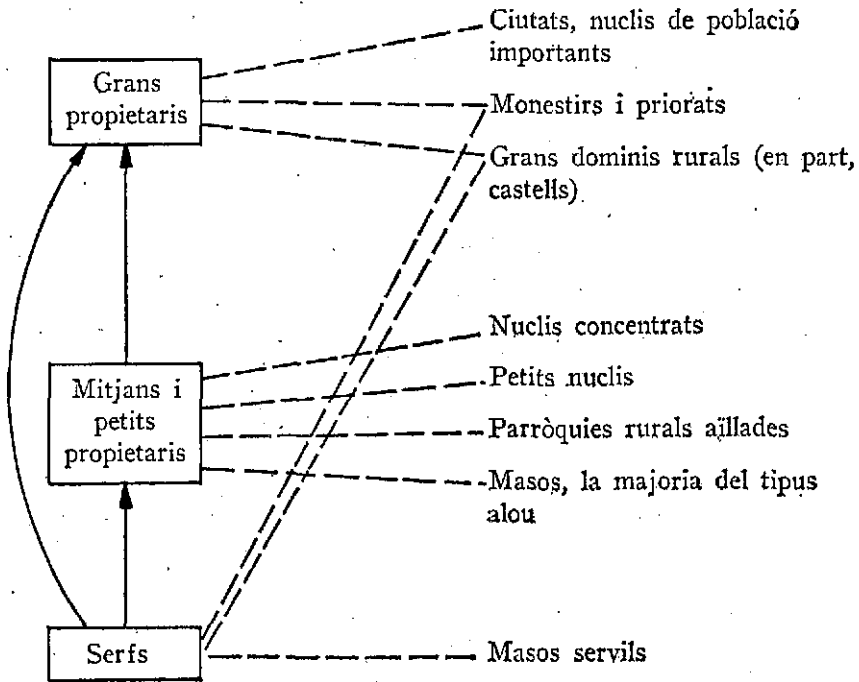
Tenint en compte el que abans hem dit sobre els homes que vivien en el poblament dispers, podem presentar el següent quadre dels llocs d'assentament dels propietaris rurals i de les masses d'agricultors a Catalunya els segles x i XI (indiquem en línia contínua les relacions econòmiques i de vassallatge i amb línia de trets els llocs corresponents d'assentament o instal·lació):

14. *Id.*, *id.*, 2.ª part, cap. I.

15. N'ha estat destacada la importància per M. Riu, en el treball citat a la nota 9.

Els homes

Els llocs d'assentament

Parlant de nou dels nuclis concentrats, hem de confessar que disposem, durant els segles a què ens referim, de poques referències concretes sobre les activitats de la població que els ocupava. Però no podem dubtar que hi devien viure un cert nombre de mitjans i petits propietaris que devien explotar, en règim directe, les terres properes al poble. Apunta ja, d'altra banda, l'aparició d'alguns oficis estranys a les activitats agràries —paletes, paraires i teixidors, ferrers—, encara que sovint íntimament relacionats amb el món rural.

II. LA LLARGA HISTÒRIA DE LA PAGESIA

En la forma que hem intentat d'evocar en les pàgines precedents, hom inicià a les terres catalanes un període, que durarà nou o deu segles, amb una acusada empremta rural. L'agricultura constituirà la gran activitat econòmica, el camp de conreu apareixerà com l'element fona-

mental del paisatge econòmic, el pagès serà el subjecte laboral més nombros en la població, i, alhora, el propietari rural constituirà, en moltes contrades, l'element preponderant a la societat.

Voldriem ara assenyalar només alguns punts que ens semblen particularment significatius d'aquesta llarga història de la pagesia catalana, fins a arribar a la segona meitat del segle passat.

La colonització agrària de l'altra Catalunya

Durant la segona meitat del segle XII i la primera del XIII hom efectuà la reorganització de la Catalunya recentment ocupada, la Catalunya nova. Manca un estudi de conjunt que ens permeti una visió clara i concreta del sentit i dels processos que comandaren aquesta reorganització territorial, però no hi ha pas dubte que el resultat final fou el d'una àmplia colonització agrícola. Hi hauria, almenys, dos grups de processos ben diferents, tenint en compte que existien inicialment dos casos extrems: 1) Àrees deshabitades o molt dèbilment poblades, pràcticament sense conreu, com la faixa que el segle X apareixia al Sud i a l'Oest de la línia Llobregós-Gaià, comprnent probablement fins a la mateixa ciutat de Tarragona; 2) Àrees ocupades per nuclis concentrats d'agricultors, dedicats al conreu cerealista de secà i a l'arboricultura —especialment l'olivera— i una reduïda horticultura, aquesta última al llarg de diversos cursos fluvials, com succeïa a l'Urgell i a les terres del baix Segre, properes a Lleida. Per això apareixen solucions tan diferents com les que comencen per una veritable repoblació i les que es limiten a un simple repartiment, que a voltes fou tan sols una redistribució entre nous propietaris, sense gairebé cap altra modificació.

A nosaltres ens interessa de destacar, en la present ocasió, que durant els decennis assenyalats hom efectuà una àmplia reorganització i colonització agrícola de la Catalunya nova, juntament amb el fet que en conjunt el poblament resultant respon a una clara disposició en nuclis concentrats. Tres factors, ens sembla, ajuden a explicar aquest resultat paisatgístic, tenint en compte alguns problemes que hem tingut ja ocasió de plantejar i de debatre breument: 1) Limitacions físiques i biogeogràfiques, a voltes difícils de valorar en conjunt i exactament, com l'absència de punts d'aigua freqüents; 2) Les repoblacions són efectuades en aquests moments amb una altra mentalitat i disposant, en un moment donat, d'efectius humans més importants, la qual cosa dóna lloc a la instal·lació de comunitats rurals, més o menys quantioses, a cadascuna de les quals hom concedeix un ampli territori; 3) L'existència en alguns sectors, com hem assenyalat, d'un previ poblament concentrat.

L'absència, d'altra banda, de cobertes boscoses importants i denses

dóna com a resultat —si és que l'evolució tècnica i les noves necessitats alimentàries per a una població creixent no ho haguessin ja comportat— l'escassa importància de l'agricultura itinerant. Un nou fet socioeconòmic, que gairebé no ha estat indicat, podria ajudar a definir i fer encara més rígid aquest poblament concentrat. Es tracta que en alguns sectors, com és el cas de la Segarra i l'Urgell, sembla que apareixen en els últims segles medievals disposicions que tendeixen a establir els guarets obligatoris als diversos fulls de conreu en què es divideix el sector agrícola corresponent a cada comunitat. Com és sabut, pel que succeeix en altres exemples semblants, el poblament concentrat pot mantenir llavors una marcada rigidesa. L'estudi a fons d'aquest problema a Catalunya podria ésser d'un gran interès històric i geogràfic.

Una fase de plenitud agrària?

Tot fa creure que a la segona meitat del segle XIII hom ha arribat en el món agrari català a una fase de plenitud. La producció agrícola és, en conjunt, suficient per a una població que sembla ésser lleugerament creixent. L'àrea agrícola va assolint un màxim en superfície, mentre s'acaba de definir una determinada disposició dels elements del paisatge —nuclis de població, àrees productives, camins— que serà mantinguda ben sovint al llarg de diversos segles.

La tipologia fonamental dels nuclis de població podria quedar establerta de la següent manera: 1) Ciutats, amb una població, almenys, d'un o dos milers d'habitants, amb diversificació de funcions, però sense una marcada empremta agrària; n'apareixen molt pocs exemples. 2) Viles i pobles, amb uns centenars d'habitants, amb una funció agrària preponderant. 3) Petits pobles o llogarrets, amb unes desenes d'habitants, amb funció agrària exclusiva. A part resta, és clar, l'àrea de poblament dispers, ocupada sobretot per masos; les construccions que els corresponen adquireixen, aquest segle, més volum i diversitat.

Convé de destacar dues idees que ens qualifiquen un xic aquesta simple tipologia i ens mostren ja la complexitat dels fets que es van produint. D'una banda, el caràcter exclusivament agrari dels masos i dels llogarrets és inqüestionable. En aquests últims, les cases solen aparèixer relativament independents, poc contigües, com si fossin simplement uns masos —ens referim ara concretament a les construccions— que s'haguessin acostat. Algunes vegades hom assenyala explícitament el fet que ha ajudat a aquest cert agrupament, com quan hom parla, pel que fa a aquests nuclis, de "El carrer de...", tot referint-se a una reduïda agrupació allargassada al costat d'un camí.

A les viles i als pobles el caràcter agrari és preponderant, però no es

presenta ja en forma exclusiva. Constitueixen, encara que no pas del tot, agrupacions de pagesos. Adhuc les ciutats mantenen un fons rural: presenten sovint barris de pagesos i dins les muralles hi sol haver sectors buits d'edificacions ocupats sovint per petits horts.

Per un costat, doncs, cal subratllar el marcat caràcter rural de bona part del país, en la majoria de les entitats de poblament amb un caràcter exclusiu. Però també cal indicar que les ciutats i àdhuc un bon nombre de viles i pobles s'estan ja clarament diversificant. Respecte a aquests últims —els nuclis que corresponen al tipus 2— ens sembla que llurs funcions extraagrícoles no han estat prou assenyalades. En realitat hi apareixen i hi aniran apareixent algunes activitats manufactureres, comercials i de serveis que ens mostren, especialment en casos determinats, una clara diversificació funcional. El moviment que adquirirà la parròquia, la importància que tindrà el mercat setmanal —sovint ja atorgat els segles XI i XII¹⁶—, la concessió del règim municipal¹⁷, l'aparició de diversos oficis, ens poden mesurar el valor que va adquirint el desenvolupament d'aquestes funcions. Això sí, es tracta sovint de funcions lligades d'una forma o altra a la població agrícola, tant a la que viu en el nucli com en el sector pròpiament rural que en depèn. El que succeeix, de fet, és que aquests pobles i aquestes viles es converteixen, en bona part, sobretot quan tenen una important àrea de masos perifèrica, en un petit centre manufacturer, comercial i de serveis del món rural que els envolta.

Quant als mateixos processos de producció agrària, desconeixem el valor exacte de factors i aspectes realment fonamentals. No hi ha dubte que dins l'àrea catalana s'han produït, al llarg del segle XIII, millores en els mètodes de conreu, amb reducció en general de l'artigatge i potser de la llargada temporal dels guarets. Però desconeixem aspectes tan importants com la possible utilització de noves arades o l'aparició de noves rotacions. Tinguem en compte que el Cister, instal·lat ja a Catalunya a partir de la segona meitat del segle XII, representà gairebé a tot arreu una marcada innovació en tècniques agràries¹⁸.

Respecte a la ramaderia ovina, la utilització de les herbes de muntanya a l'estiu i les de les planes a l'hivern, a través d'un mètode transhumant, és ja un fet ben establert. Les comunitats pirinenques miren d'assegurar les pastures per a l'hivern, mentre diversos nuclis i monestirs, com els de Poblet i Santes Creus, cerquen, al contrari, la seguretat d'explotació de les herbes d'estiu. Durant uns quants decennis els monestirs esmen-

16. Fem referència a aquest fet comercial en el nostre estudi, *Notes sobre el poblament català medieval: El mercat*.

17. Constitueix el treball fonamental sobre aquest aspecte la tesi doctoral de J. M. FORR RIVS, *Orígenes del règimen municipal de Catalunya*.

18. Ofereix un exemple monogràfic excellent, en terres franceses, l'estudi de CH. HICQUENET, *La grange de Vaulevent. Structure et exploitation d'un terroir cistercien de la plaine de France, XIIe-XIVe siècle*, Paris, École Pratique Hautes Études, 1965.

tats van obtenir del poder reial drets d'herbes a les muntanyes de la Cerdanya ¹⁹.

Hi ha, d'altra banda, una capacitat d'inversió i de realització que no és possible de concebre alguns segles abans, en la fase de colonització agrícola inicial. Aquest fet pot ésser clarament observat en la creació de nous regadius, establerts generalment en funció de l'abastament de ciutats, ja que el mas disposa de petits horts i els pobles només, quan això és possible, de petites llengües d'horta. Respecte a aquest punt, un dels exemples més interessants ens sembla que és el de la ciutat de Manresa, aprofitant aigües ja no del Cardener —és a dir, el riu que passa pel mateix nucli—, sinó del Llobregat, més llunyà però amb més abundància d'aigua i amb més possibilitats, àdhuc tenint en compte la mateixa disposició del relleu. L'obra realitzada el segle XIV comportà no sols nombrosos problemes tècnics —es tractava de construir un canal d'uns 27 km de longitud fins a arribar al terme de la ciutat—, sinó de jurisdicció. Però el municipi lluità amb tenacitat i aconseguí d'acomplir el seu desig ²⁰. Observem que l'objectiu principal era simplement d'assegurar, almenys en la fase inicial del projecte, unes determinades collites per a l'abastament de la ciutat, no pas crear un sector per a una agricultura comercial d'àmplia àrea d'influència. Amb l'horta manresana apareix un important barri de pagesos extramurs de la ciutat, el de les Escodines, i més tard va sorgint un poblament dispers dins el regadiu.

Els remences

Només volem evocar ara unes qüestions determinades al voltant dels remences, sobretot respecte a la importància que tingueren en el conjunt del país i al nombre de persones afectades. Els fets a què ara ens referim responen, com és sabut, a una profunda crisi social i econòmica del camp català que culminà en la segona meitat del segle XV. Sobre aquests problemes, diversos autors forniren, ja fa temps, com és sabut, un bon nombre de dades fonamentals (Fita, Coroleu, Sampere i Miquel, Pella i Forgas, E. Serra i Ràfols, entre altres), amb unes interessants elaboracions per part d'Hinojosa; posteriorment hom ha presentat els fets dins el marc general de l'època i de les característiques del món rural a les terres europees (Piskorski, Vicens Vives) o en anàlisis monogràfiques, algunes ben recents (Golobardes).

L'àrea afectada és essencialment la que correspon a la dels masos, és a dir, la Catalunya vella. Les crisis poblacionals —cal tenir en compte

19. S. LLOBET i J. VILÀ VALENTÍ, *La trashumancia en Cataluña*, pp. 37, 44.

20. Hem estudiat aquest punt a la nostra tesi, part 2.ª, cap. II. El treball fonamental publicat és el de J. SARRAT, *La regia de Manresa*.

indubtablement l'acció de les fortes epidèmies a partir de mitjan segle XIV— i la dels remences determinaren en aquesta àrea un abandonament de cases i explotacions rurals (*masos rònecs*), discontinuïtats en la producció i probablement una contracció en els espais agrícoles, fets sobre els quals tenim encara poques dades de conjunt.

El nombre de pagesos afectats és realment important. Vicens Vives subratllà que “els textos coetanis ens parlen de 15.000 a 20.000 llars remences”, basant-se en dades de 1395 i 1449²¹. Això significaria, com el mateix autor assenyala, que aproximadament una quarta part de la població catalana devia ésser constituïda en aquells moments —segona meitat del segle XIV i primera meitat del XV— per remences i llurs famílies. Si d'altra banda tenim en compte la població agrícola que no era de condició remença, queda ben manifest, com podem sospitar, el considerable valor que en el conjunt de l'efectiu poblacional català degué tenir la població dedicada a tasques agràries.

Un altre problema interessant, des del punt de vista geogràfic, seria d'escatir amb exactitud la importància dels grups remences en el conjunt del territori català. És evident que predominen en el nord i nord-est —diòcesis d'Urgell, Girona, Vic i Barcelona—, és a dir, a la Catalunya vella, però sembla que no manquen del tot —malgrat certes afirmacions, àdhuc documentals, ben explícites i contràries— a la Catalunya nova, és a dir, a les diòcesis de Tarragona, Tortosa i Lleida.

Els masovers

Vençuda la llarga i profunda crisi remença, el camp català, en el seu conjunt, es reorganitza. A partir de la segona meitat del segle XVI hi ha, d'altra banda, com a fet ben establert, un cert creixement de la població, subratllat per un important corrent immigratori vers la faixa litoral i l'interior del país²².

A l'àrea on apareix el poblament dispers hi ha una clara tendència a una nova ocupació de masos i de terres de conreu. Més encara, sembla que el nombre de masos creix i que així mateix augmenta la superfície de les àrees dedicades a conreu. Aquestes tendències continuaran, malgrat certes discontinuïtats, i el màxim de població i superfície agràries seran assolides a Catalunya a la segona meitat del segle XVIII i primera del XIX. Probablement a aquesta colonització de noves terres i al manteniment del conreu en sectors de topografia difícil i sòls magres, com succeeix en els vessants abancalats i plantats amb oliveres, arbres fruiters i ceps, és de-

21. VICENS VIVES, *Historia de los remensas en el siglo XV*, p. 23.

22. Aquest és el tema, com és sabut, de la tesi de J. NADAL i E. GIRALT, *Population catalane 1553 à 1717*, especialment la segona part.

guda en bona part l'aparició de la bona fama dels catalans com a gent laboriosa. Assenyalem que aquesta actitud per part de certs autors castellans —“los catalanes de las piedras hacen panes” diran alguns escrits i àdhuc la veu popular— es refereix inicialment al pagès i que es mostra ja ben definida en diversos autors i arbitristes del segle XVII²³.

Un fet interessant és que en l'àrea que abans hem indicat van aparèixer, en nombre com més va més important, uns pagesos que efectuen el conreu sota un règim d'explotació molt característic. Es tracta del masover, l'home del mas. En realitat és inicialment un parcer que té l'obligació de viure, ell i la seva família, a la casa que constitueix clarament el centre de l'explotació agrària. Haurà de tenir cura de tot el mas, conservarà la casa i les altres construccions auxiliars i serà qui realitzarà directament el conreu de la producció, del qual haurà de lliurar una porció important, de la meitat a la tercera o quarta part. El propietari —és a dir, l'amo, l'altra figura essencial en aquest díptic al voltant del mas dels segles moderns— és el responsable davant el fisc i coopera en alguna forma determinada en els mètodes de conreu, com pot ésser la possible aportació d'utilitatge i d'adobs. Així mateix el propietari se sol reservar l'explotació del bosc i de les pastures. El masover, però, frueix d'alguns drets —per exemple, utilitzar diverses construccions, tenir un hort, aprofitar llenya— que assegurin la seva permanència amb un cert benestar. Un bon nombre de propietaris rurals continua vivint al camp, a la construcció que pròpiament rebrà el nom de mas. Els segles XVII i XVIII aquest arribarà a tenir una notable magnitud, afermant el seu caràcter de casa pairal²⁴; es configura llavors, clarament, el fenomen del pairalisme. La construcció presenta en el primer pis la sala i les cambres, és a dir, els àmbits destinats pròpiament a residència, que solen tenir una gran amplitud. En el segon pis apareixen petites habitacions i les golfes, per a aixopluc dels mossos i per a magatzem de productes. Les construccions properes a la casa poden ésser ben nombroses, des de la possible capella, al costat del mas, fins a diverses construccions auxiliars per a l'agricultura i la ramaderia. El díptic de persones que comporta l'explotació es pot traduir en un desdoblament de construccions: al costat del mas pròpiament dit apareix llavors una edificació més reduïda —un petit mas, podríem dir— per al masover, l'anomenada masoveria. Sovint, però, el masover viu en un petit mas aïllat. D'altra banda, hi cap també que l'amo mena directament l'explotació, amb l'ajuda d'assalariats, els mossos.

23. Vegeu alguns comentaris, un xic sorprenents, a C. VIÑAS, *El problema de la tierra en España*, pp. 95-96. Per a d'altres textos: P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, i C. PI SUNYER, *Aptitud econòmica de Catalunya*.

24. J. DE CAMPS I ARBOIX, *Las casas pairals catalanes*. En Ramon d'ABADAL tracta aquesta qüestió en el pròleg que citem a "Bibliografia".

És un fet freqüent que les construccions del tipus masoveria apareguin en la perifèria dels masos de gran extensió, com a resultat d'una colonització agrícola del bosc i de la brolla que, a voltes, repeteix en forma aproximada la situació anterior a les crisis dels segles XIV i XV, àdhuc augmentant la superfície agrícola. Però inicialment les construccions corresponents al mas destaquen sempre per llur magnitud, mentre que les masoveries són força més reduïdes, així com l'àrea de terres que en depenen. D'altra banda, els fets que acabem de citar mostren que el mas, com a explotació, ha crescut notablement i que pot arribar a tenir tres o quatre vegades l'extensió que abans presentava²⁵.

D'on va sorgint aquesta important massa de masovers? L'estudi acurat i general, respecte a aquest punt, està encara per fer. Sembla indubtable que una part dels masovers, el segle XVI, constitueixen una prolongació dels antics remences, després de les favorables resolucions que hom dictà l'any 1486. Hi ha, per aquesta banda, la continuació d'uns lligams socials tradicionals transformats per les modificacions jurídiques recents. A voltes es mantenen certes frases que recorden situacions anteriors i que només apareixen sobre el paper, en els contractes escrits, però que ja no trobaran ressò, a partir d'un moment donat, en la vida real. Adhuc després de diverses disposicions molt posteriors (1812, 1823, 1837) podem trobar encara en ple segle XX estipulacions segons les quals el masover lliurarà un parell de pollastres agostencs o — simplement, cosa menys substancial — només un vas d'aigua, "com a reconeixement de dret de senyoriu".

Però hi ha d'haver així mateix uns nous masovers que han de tenir un altre origen. No sembla que es tracti d'immigrants, dedicats gairebé sempre a d'altres feines o a tasques auxiliars agrícoles. Probablement aquests nous masovers són, en general, parcers i jornalers que vivien en nuclis de població concentrats i, que en un moment donat, foren instal·lats pels propietaris rurals en llurs masos respectius, seguint contractes orals i escrits que adquireixen una forma definitiva en els segles XVII i XVIII i que, amb poques modificacions, arriben fins a la primera meitat de la centúria actual.

El paper fet pels masovers pot ésser més important encara en raó de diverses circumstàncies. Són importants, sobretot, dos fets: 1) Alguns masovers acaben essent els únics que resten al mas o a la masoveria adjunta, per absentisme dels propietaris — fenomen que ja és clar en el segle XVIII i augmenta en el XIX —; 2) Petits masos, ben conreats i administrats per famílies de masovers, van adquirint més importància i augmenten en construccions, en producció i àdhuc engloben altres terres

25. Ha insistit sobre aquest aspecte últimament P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. II, p. 296.

adjacents; en casos determinats —crisis socials, com durant les guerres civils; augments de preus agrícoles—, alguns masovers tingueren l'oportunitat de passar a propietaris rurals.

El pagès de vila

Ens hem de referir encara a una gran massa de pagesos que no són masovers, sinó que viuen en els nuclis, de poblament concentrat. En les entitats reduïdes, d'unes quantes cases, potser algunes dotzenes, les famílies d'agricultors són preponderants, sovint exclusives. Des d'un punt de vista social, aquests petits nuclis representen un conjunt de mitjans i petits propietaris, de pagesos que paguen alguna renda o algun cens, de parcers, àdhuc d'alguna família de masovers.

Però el que ens interessa de subratllar ara és que en els pobles i viles el fons rural és també força important. Sovint els pagesos preponderen, a voltes fortament. Hi apareixen grans propietaris absentistes de llurs masos, mitjans i petits propietaris que conreen directament llurs terres, pagesos arrendataris i censalers, parcers i jornalers. Realment hom pot parlar de l'existència del que podem anomenar el pagès de vila.

Els últims a qui ens hem referit, els parcers i jornalers, poden ésser molt importants, en conjunt, numèricament. Una part conreen, en règim de parceria, camps cerealistes i vinyes, sovint dins la faixa agrícola que envolta el poble; però, a voltes, es tracta en canvi de parcelles ben allunyades. Aquests camperols representen una mà d'obra agrària latent, que pot estar afectada per un atur dissimulat i que podrà fer, segons les circumstàncies, un paper destacat. Així succeeix en les diverses fases en què augmenta el conreu de la vinya, al llarg dels segles XVIII i XIX: són en bona part parcers i jornalers els qui es converteixen en rabassaires i colonitzen amb ceps els bancals i les feixes dels vessants de la Catalunya litoral i central.

En realitat succeeix que els parcers i jornalers constitueixen una mà d'obra fluctuant, que s'inclina poc o molt vers les tasques del camp, segons les circumstàncies econòmiques i socials. A les viles on les activitats manufactureres són importants —especialment la preparació de la llana, el filat i el tissatge— aquesta població és, alhora, agricultora i artesana. Poden ésser, per exemple, vinyataires i teixidors o cerealistes i preparadors de la llana. Com a cas més general, sense concretar massa, bé podem parlar de pagesos i paraires. Ens trobem davant un cas ben clar de mode de vida mixt. Aquest és el quadre que hom presenta, per a finals del segle XVI i començaments del XVII, en la interessant obra *Libre primer de la historia Cathalana* d'En Pere Gil: "Altres que juntament son parayres y pagesos: sols que tenen camps y vinyas y olivars per à

collir pa, vi y oli per à sa casa poc més ò manco; y altemps del sembrar, cavar, segar y batre, y veremar y fer lo oli ocupan se en lo exercici y art del pagès...; y quant plou o en altres temps del any que los pagesos estan ociosos; y en lo Ivern que són las nits llargas ocupan se en fer los draps que poden”²⁶.

A la planta baixa el pagès —o l’artesà, si volen— tenia els seus instruments de treball, el teler manual, per exemple. A voltes l’artesà, àdhuc essent important, mostra la seva relació amb la terra. És molt interessant, a aquest respecte, una descripció d’una casa, dins una vila catalana, d’una família de tintorers i paraires, a la primera meitat del segle xv: apareix l’obrador amb “VIII sacas de lana daragó... VIII dotzenas de pells blanchas lanudas... Un bugadé ab XLVI ll. de stam filat y tres ll. de lana filada... un torn sens pua... unas balanças... unas cardaças”; però no hi falta el celler, amb “un banch de collir olivas... dos carratells plens de vi; una bota vigatana; un parell de portadoras; duas tinas”²⁷.

El document correspon precisament a la vila de Sallent, amb un bon nombre de parcers i jornalers els segles xv al xviii, i amb una evolució econòmica i social molt simptomàtica durant la passada centúria. En efecte, són membres de llurs famílies —dones, infants, ells mateixos— els qui nodriran, entre altres corrents, la mà d’obra de la indústria tèxtil moderna²⁸. En els últims decennis del segle són també parcers i jornalers els qui participen especialment en el gran avenç de la vinya; però aquest fet constitueix simplement l’última gran revifalla de l’agricultura de secà dins el gran cicle agrari que estudiem. A la llarga, la crisi vitivinícola augmentarà, ja a finals del segle xix i principis del xx; el corrent d’aquesta mà d’obra vers la indústria. Els fets que acabem de citar suggereixen ja un nou planteig de problemes i ens aboquen decisivament vers l’actual situació.

III. L’EVOLUCIÓ RECENT DEL CAMP I UN INTENT DE CONCLUSIONS

A la meitat del segle passat apareixen en el camp català alguns símptomes de crisi. En bona part es tracta d’una crisi en funció de factors extraagraris. En efecte, l’agricultura i la ramaderia tradicionals comencen a acusar a Catalunya l’impacte del començament d’uns processos d’industrialització i urbanització. És tota l’estructura econòmica i social

26. Edició de J. IGLÉSIES, pp. 233-234.

27. Publicat per F. SOLÀ a *Història de Sallent*, Vic, impr. Anglada, 1920; pp. 198-199.

28. Sallent constitueix un dels primers nuclis catalans, si no és el primer, amb telers mecànics moguts per rodes hidràuliques (J. VILÀ i VALENTÍ, *La comarca de Bages*, 3.ª part, cap. I; *Id.*, *Indústria catalana moderna*, pp. 8-9, 17).

la que es va modificant. El camp tindrà unes revifalles —per la necessitat de producció de més blat, per l'espectacular augment de la vinya— que faran que l'àrea pròpiament agrícola arribi a un màxim de superfície a finals del segle XIX. Però són uns fets de poca durada o de curta transcendència. Respecte al blat, per citar un fet del qual ja no tornarem a parlar, l'àrea catalana es converteix, en realitat, en mercat consumidor dels blats de l'interior de la Península.

Hom intenta ja en aquells moments —davant les noves circumstàncies—, i hom ho intentarà durant certes fases del segle actual, la transformació de l'agricultura catalana. Malgrat tot, l'evolució completa de l'economia ha comportat, en un procés difícilment reversible, el desplaçament de les activitats i de la població agràries a un lloc secundari, en certes àrees marcadament secundari. La crisi afecta profundament el món agrari català. Síntoma i alhora factor d'aquesta situació és la sensible minva de la població rural catalana, un aspecte que més endavant mesurarem i comentarem. El mateix mas entrà en crisi. Catalunya ha deixat d'ésser primordialment un immens camp, com fou tradicionalment, amb nombrosos pobles i només alguns nuclis urbans²⁹; en l'actualitat és fonamentalment, en particular en els sectors de més vitalitat i desenvolupament poblacionals i econòmics, una xarxa de ciutats. D'aquesta manera, Catalunya ha deixat d'ésser, és clar, un poble de pagesos.

El màxim de superfície agrícola

Dins la faixa prepirinenca sembla que la superfície agrícola més extensa és assolida ja a la segona meitat del segle XVIII. És llavors que hom arriba al que podem considerar, en general, com el més elevat límit altitudinal dels conreus. No hi ha dubte que aquest fet respon a un augment de població i a l'existència en aquests moments, a muntanya, de densitats relativament altes.

Però en el conjunt de Catalunya el màxim de superfície agrícola és aconseguit posteriorment, a la segona meitat del segle passat. Les terres litorals i les de la Depressió central singularment mostren amb claredat aquest fet. Un conjunt de conreus cerealistes —blat, sobretot— i arboris (olivera, garrofer, ametller) són introduïts o s'estenen ràpidament. Els

29. Són prou conegudes les imatges presentades per diversos autors catalans del segle XVII parlant, un bon xic ditiràmbicament, de la densitat del poblament a Catalunya, constituint una àrea "muy poblada de caserios"; abundants en masos, alguns molt grans; amb tantes cases aïllades i nuclis de població "que no parece sino que la provincia es una ciudad continuada" (F. DE GELABERT, any 1616; E. DE CORBERA, 1678; M. MARCILLO, 1683). Sembla que aquesta idea aparegué a la segona meitat del segle XVI i continuà fins al XVIII: M. AYMERICH ens diu encara, l'any 1766, que "toda Cataluña parecia una ciudad por la multitud de pueblos y de alquerías y casas de campo"; evidentment el terme "ciutat", diríem avui, està mal escollit. El que ens interessa remarcar és que el poblament esmentat representava, en gran part, la instal·lació d'una població rural.

productes agrícoles van trobant uns amplis mercats amb l'augment de la població en general —1.673.842 habitants, segons el cens del any 1860; 2.084.868 habitants, segons el cens de 1910— i de la població urbana en particular. Però fou sobretot la ràpida extensió de la vinya amb motiu de la greu crisi francesa motivada per la invasió filloxèrica la que determinà en algunes comarques una espectacular ampliació de l'àrea dedicada a conreus; hom va assolint llavors realment el màxim de superfície agrícola.

El cas de la vinya ofereix, al mateix temps, l'exemple d'ocupació de sectors considerats agrícolament com a marginals. Les àrees colonitzades per la vinya són sovint vessants costers, que hom ha de disposar en forma de feixes abancalades, sostingudes per parets de pedra seca. En el complex sedimentari de la Depressió central, els horitzons constituïts per materials durs (calcàries, gresos, conglomerats) forniran el material per a aquestes autèntiques construccions. La mà d'obra abundant, local o forana —com és el cas dels *cerdans*, immigrants d'hivern—, sovint especialitzada en aquestes tasques, permetrà un ràpid avenç del cep.

Quan posteriorment diverses crisis en la venda de productes motivaran una contracció en l'àrea agrícola, només quedaran les restes materials d'aquestes antigues activitats, en forma de paisatge agrari simplement abandonat. Però el cas més espectacular, sens dubte, el constitueix la vinya. La invasió filloxèrica, iniciada l'any 1879, determinà que, en una vintena d'anys, quedessin afectades 385.000 hectàrees vitícoles³⁰. Llavors apareixen les sèries de bancals de pedra seca que hom pot veure abandonats als vessants perifèrics del Penedès o del Bages o d'algunes serres litorals, amb les característiques barraques de vinya —unes interessants construccions amb falsa volta³¹— i àdhuc, en ocasions, algunes tines. La brolla o una coberta, més o menys densa, de pins sol ara aparèixer sobre aquest antic paisatge agrari, abandonat fa setanta o vuitanta anys, a voltes més recentment.

Vers el mínim de població agrària

En els mateixos decennis en què hom arribava a un màxim de superfície agrícola s'iniciava la disminució de la població agrària. Comencen a aparèixer ja clarament alguns factors que continuaran actuant, amb més o menys força i complexitat, durant la segona meitat del segle passat i tot l'actual. Les ciutats —especialment Barcelona— i les diverses valls industrialitzades —Ter, Llobregat, Cardener— comencen a atreure abundant mà d'obra. Dins l'evolució del conjunt de l'economia es manifesta

30. J. IGLÉSIES, *La crisi agrària de 1879-1900*, p. 15.

31. R. VIOLANT, *Las "barraques" de viña de pared en seco, del Pla de Bages*.

amb claredat la inferioritat en què es troba l'agricultura respecte a rendiments econòmics i productivitat. D'altra banda, hi ha un llarg procés intern de transformació agrícola —al qual ens referirem breument més endavant— i que comporta una evolució de les antigues formes extensives vers les altres més intensives i més mecanitzades, és a dir, unes formes agràries que exigeixen per a superfície igual menys mà d'obra, a vegades considerablement menys.

El resultat és el d'una considerable reducció de la població camperola. En realitat el fenomen comporta, alhora, dues facetes, el valor respectiu de cadascuna de les quals caldrà escatir. D'una banda, es tracta d'una disminució en xifres relatives i àdhuc absolutes dels homes que viuen al camp. És, doncs, una minva de la població rural. Hom pot assistir, en diverses èpoques i en diferents sectors, a un autèntic abandonament del camp, àdhuc a un veritable èxode rural. En el segle passat el moviment d'emigració tingué, en conjunt, importància a certes valls pirinenques, a bona part del Prepirineu i en alguns altiplans interiors; però ja a finals del segle passat i a principis de l'actual queden afectades àmplies àrees de la Depressió central i de les terres de secà occidentals, així com nombrosos sectors de les Serralades Litoral i Prelitoral.

Els estudis monogràfics en aquest sentit, encara molt escassos, tindrien evidentment un gran interès. En l'actualitat un professor del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, En Tomàs Vidal, efectua uns treballs de conjunt sobre aquest tema, dels quals recollirem en la present ocasió dues o tres de les més significatives conclusions ³². Entre el 1857 (primer cens oficial) i el 1970, el màxim absolut de població es dona precisament en els primers anys a què es refereix l'estudi (1857-1860) en tot el quadrant nord-oest de Catalunya i en sectors aïllats del nord-est; en canvi, el màxim és assolit entre el 1861 i el 1900 en una ampla faixa de la província de Tarragona paral·lela al litoral i en alguns sectors gironins propers a la costa. La muntanya, doncs, en conjunt, comença a despoblar-se abans, mentre que en altres sectors la viticultura i l'arboricultura ajornaren la despoblació. És clar, en una gran part de la faixa costanera, sobretot el tram central; als canals fluvials —el del Llobregat, per exemple—; en els grans regadius —baix Segre, deltes— i en els nuclis urbans, els màxims absoluts de població apareixen en l'últim quinquenni estudiat.

Del despoblament del camp a Catalunya, en conjunt, en podem tenir ja una idea clara si tenim en compte la forta disminució de la població rural. Definint aquesta com l'efectiu humà que viu en municipis de

32. Ha publicat una breu nota (VIDAL, *El reverso de la urbanización: La despoblación del campo en Cataluña*) i té en preparació altres publicacions sobre la despoblació a les àrees rurals a Catalunya a partir de mitjan segle XIX.

menys de 2.000 habitants — ço que ens donarà solament una idea aproximada del fet que estudiem — podem presentar el quadre següent ³³:

	1860	1950
Població en els municipis que l'any 1950 tenien menys de 2.000 habitants	828.604	628.186
Població total de Catalunya	1.673.842	3.240.313

Hem triat l'any 1860 perquè representa el màxim relatiu de població rural a Catalunya els últims cent anys, i és gairebé la meitat de la població total, exactament el 49,5 per cent. En canvi, l'any 1950 ha quedat reduïda a menys d'una cinquena part, concretament el 19,3 per cent.

La disminució no solament ha estat relativa, sinó també absoluta. Observem que, mentre la població total augmenta fortament, gairebé doblant — a l'índex 100 l'any 1860 correspon un índex 193 l'any 1950 —, la població rural, al contrari, disminueix de manera ben acusada, perdent exactament una quarta part — a un índex 100 l'any 1860 correspon un índex 75 l'any 1950 —.

Pocs decennis han estat suficients, doncs, per a produir una autèntica inversió en les seculars proporcions entre la població rural i la població total. Però, d'altra banda, apareix una segona faceta que té també un alt significat. No es tracta sols d'un abandonament del camp, sinó de la considerable disminució de la mà d'obra dedicada a l'agricultura, a profit de la indústria, de les activitats comercials i dels serveis. En aquest cas, és qüestió, en una paraula, d'una minva de la població agrícola.

Aquesta disminució de la mà d'obra dedicada a les activitats econòmiques agràries queda ben reflectida d'acord amb l'evolució del nombre dels treballadors dedicats a les activitats primàries. En efecte, encara que hi resten ajuntats també pescadors i boscaters, no hi ha dubte que en un alt percentatge es tracta pròpiament d'agricultors i ramaders. Durant la primera meitat del segle xx, l'esmentada disminució ha estat ben acusada a les províncies de Barcelona i Girona: la primera d'elles partia ja d'unes xifres força baixes (38,0 per cent de població dedicada a les activitats primàries l'any 1900). Quan el percentatge mitjà de la població citada, l'any 1950, era de 47,6 a Espanya, les províncies catalanes presentaven les dades següents ³⁴:

Barcelona	9,4	Tarragona	56,2
Girona	40,7	Lleida	60,1

33. Les consideracions que segueixen procedeixen de dades de l'"Instituto Nacional de Estadística" i del treball de J. IGLÉSIES, *Movimiento demográfico en los últimos cien años*, p. 11.

34. Les xifres procedeixen de les publicades per l'"Instituto Nacional de Estadística".

Convé no oblidar el gros volum de la població de la província de Barcelona dins la catalana (2.232.119 habitants dins un conjunt de 3.240.313, l'any 1950) per a adonar-se de l'exacta significació de la xifra de percentatge que hem donat. D'altra banda, en els dos últims decennis la minva de la població agrícola s'ha acusat també a les dues altres províncies marítimes, en particular a la de Tarragona. Segons el cens de 1960, les activitats primàries a Catalunya ocupaven el 22,1 per cent. Hom no pot pas negar que aquestes perderen, en conjunt, la importància decisiva que havien presentat en el passat, ja durant els dos primers decennis del segle actual.

Les transformacions agrícoles

El quadre poblacional que acabem de presentar no vol pas dir que a Catalunya existeixi, durant aquest segle llarg a què ens hem referit, des del 1860 aproximadament fins avui dia, el procés continu d'una agricultura decadent i abandonada. Tampoc no és exacte de parlar, en conjunt, de crisi agrícola.

El que realment succeeix és que, com ja havia passat o encara passa en una gran part de l'Europa occidental, la producció agrària perd valor relatiu dins el context de l'economia general, que mostra un bon nombre d'activitats —diverses branques industrials i de serveis— que es desenvolupen ràpidament i que tendeixen a absorbir una mà d'obra creixent. D'altra banda, els intents de transformació tècnica de la mateixa agricultura —intensificació de la producció, processos de motorització i mecanització— tendeixen a rebutjar, com ja hem indicat, una part de la mà d'obra anteriorment necessària.

A voltes, sí, es tracta d'un simple abandonament de certs sectors del camp, en particular quan queden reduïts d'una manera dràstica determinats mercats. El cas de les vinyes de vessant en constitueix un bon exemple, com més tard ho seran les feixes amb garrofers, quan la garrofa perdi importància com a producte alimentari del bestiar auxiliar de l'agricultura. Només uns fets circumstancials i excepcionals, dins la línia general evolutiva, poden produir un reviscolament de formes antigues agràries, com succeí durant la guerra civil i en els anys posteriors, fins al 1948-49. Llavors hom ocupà de nou alguns sectors marginals i hom efectuà conreus que normalment ja no eren rendables. Hem assenyalat ja que, en alguns casos, àdhuc l'artifatge fou possible que esdevingués de nou important. Però la tornada a una certa normalitat mostra l'artificiositat d'aquests arcaïsmes dins el món modern.

Malgrat tot, al costat d'aquests fets hi ha hagut un conjunt d'intents de transformació de l'agricultura catalana perquè, en forma més ade-

quada, respongués a las necessitats actuals. En els primers decennis del segle aquest fet és clar. Ho torna a ésser recentment, en els dos últims decennis. Alguns aspectes d'aquestes transformacions agràries, que només ens interessa simplement d'enunciar en la present ocasió, són: 1, ampliació d'antics regadius i creació de nous; 2, introducció de nous conreus o noves varietats, principalment en els regadius (farratges, arboricultura, plantes florals); 3, motorització i mecanització, força intenses en els dos últims decennis; 4, desenvolupament d'una ramaderia bovina i porcina intenses; 5, algunes modificacions, bé que escasses i poc profundes, a les estructures socials i econòmiques i en els canals de distribució, com ho intentaren diverses formes de cooperativisme. La capacitat de reacció a certes crisis no ha mancat. De nou hem d'esmentar el cas de la producció vitícola. El que apareix després de la crisi filloxèrica i de mercats és una vinya preponderantment de plana, en contrast amb les de vessant d'antany, intentant la producció d'uns vins d'una qualitat determinada o de certes característiques, com succeeix amb l'exemple, realment singular, de la producció de xampany ³⁵.

Els fets indicats donen com a resultat una millora en rendiments, que es fa més sensible particularment en certs productes agrícoles, com ara el blat, si ho comparem amb les dades mitjanes respecte a Espanya. Adduirem a més les xifres referents a la província que aconseguí una agricultura més intensiva, la de Barcelona. Vegem-ne algunes dades, en quintars mètrics per hectàrea, referents a la campanya de 1959-60 ³⁶:

	Blat	
	Secà	Regadiu
Província de Barcelona	14,9	26,8
Conjunt de Catalunya	12,9	26,4
Conjunt d'Espanya	9,8	21

Però aquestes transformacions, àdhuc quan arriben a constituir un èxit econòmic, no representen la restauració del camp amb les antigues i tradicionals condicions, és a dir, amb una mà d'obra relativament abundant i barata, amb un treball agrari estacional o almenys poc intens, amb formes d'activitats mixtes, amb nombroses explotacions — com succeeix amb el mas — de producció diversificada. La clara tendència vers formes agrícoles més tecnificades, més intenses i més especialitzades, dins un context general, social i econòmic, radicalment diferent, amb força menys pagesos dins una activitat econòmica que és clarament secundària, permet

35. Poden veure un estudi monogràfic d'aquest fet a: LLOBET, *La indústria del vino espumoso español*.

36. CAMPS, *Història de la agricultura catalana*, p. 380.

de parlar, ens sembla, del començament d'un nou període o cicle agrícola a Catalunya.

La crisi del mas

Adhuc els masos, en conjunt, entren en crisi. Sorgit, com hem vist, en plena Edat medieval, configurat clarament, de la faisó que ha arribat fins ara, en els segles XVI al XVIII, el mas és una de les més definides expressions del gran cicle agrari tradicional. En el moment de maduresa ell representa, almenys per als troncs pairals i, com a reflex, per a la massa de masovers, no sols soplug i llar, sinó també una estable explotació econòmica i una sòlida institució jurídica. Per a preservar la integritat de cada mas i la seva continuïtat hom anà definint diverses figures, especialment la de l'hereu, que només en unes circumstàncies socials i econòmiques determinades mostren llur ple i just sentit.

Malgrat que podria donar la impressió que el mas segueix encara, particularment en determinats sectors, fortament arrelat, crec que en aquest cas podem parlar d'una certa crisi. En els últims cent anys algunes revifalles havien pogut emmascarar el problema, afavorint a voltes els propietaris, a voltes els masovers. El valor del carbó vegetal o de la fusta, els alts preus aconseguits per algun producte agrícola, la forta demanda de pastures, l'expansió de la vinya, pogueren determinar, ací o allà, en un moment o altre, un ambient favorable. Però gairebé sempre aquest sorgia circumstancialment; després la crisi del mas es feia encara més acusada.

No es tracta sols d'un problema de contractes, d'una distribució més justa i equitativa de drets i deures. Evidentment, el punt a què acabem de referir-nos és ja prou important per a mostrar-se amb vivesa dins un pla social i polític, com succeí durant el quart decenni del segle actual, amb motiu de la discussió de la Llei de contractes de conreu³⁷. Però aquestes fets són, en definitiva, manifestacions de problemes més amplis i més profunds. Ens sembla que constitueixen especialment una mostra de l'escassa viabilitat econòmica del mas, com a empresa agrària, dins el món modern. La insuficient magnitud de l'explotació, la poca productivitat i la reduïda producció, la diversitat de productes obtinguts i les dificultats de distribució, mostren, en la majoria dels casos, que el mas presenta una clara manca d'adequació dins l'actual context econòmic.

Això fa necessàries unes modificacions profundes del mas, que segurament arribarà a presentar, en un futur no llunyà, uns trets ben diferents dels tradicionals. Podem sospitar les tendències generals d'aquesta evo-

37. Vegeu un ampli i recent comentari a CAMPS ARBOIX, *Història de l'agricultura catalana*, caps. XI al XIV, singularment el XII.

lució, que en alguns casos ja ha començat. En uns interessants estudis, Maria de Bolòs, professora del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, ha analitzat com es presenta aquest problema actualment dins uns sectors del Prepirineu³⁸. Prescindint ara d'anàlisis monogràfiques, no és pas difícil de preveure que l'evolució indicada serà efectuada cercant una major i més intensiva producció en cada unitat d'explotació i una més marcada especialització, amb uns resultats socials i paisatgístics que ara per ara són força imprevisibles.

Des de mitjan decenni 1950-60 especialment, la crisi del mas ha començat a manifestar-se amb diversos símptomes. Un d'ells és el simple abandó d'alguns masos. Malgrat la certa estabilitat que aquesta explotació pogués representar per al masover i la seva família, l'èxode afecta també diverses àrees de poblament rural dispers. Probablement es va obrint de nou, com ha succeït altres vegades, una època en la qual aniran apareixent masos abandonats, masos ròncs. Immigrants procedents de fora de Catalunya han substituït a voltes les famílies de masovers que abandonaren el camp; però sembla un reemplaçament força circumstancial, com una simple fase dins una emigració per etapes que en general té com a objectiu la ciutat i arribar a realitzar activitats industrials o de serveis. D'aquesta forma s'acusa també, sobre una institució tan estabilitzada i tradicional com era aquesta, el final d'un llarg període de la història agrària catalana.

La transformació del mas sembla, doncs, en general, un fet que hom pot preveure per a un futur immediat. Una transformació, a més, complexa i profunda, amb clares repercussions sobre nombrosos aspectes socials i econòmics. En certs sectors del Prepirineu, l'augment de les explotacions i la marcada tendència a convertir-se algunes d'elles en empreses ramaderes especialitzades es palesa ja clarament. A voltes les solucions ens poden semblar sorprenents, com aquests intents, en els últims anys, de convertir alguns masos en llocs de recés — de final de setmana o de temporada — per a l'home de la ciutat, constituint un petit exemple de la força de la cultura de l'oci, que evidentment cada dia creix. En aquest cas resta la construcció sens dubte, el mas pròpiament dit; però, d'aquesta forma, gairebé no té res a veure amb l'explotació agrària que fou tradicionalment. Altres vegades, és la casa la que queda abandonada, però l'explotació continua, des d'altres masos o des d'un nucli de població; així i tot, és clar, ja som lluny del concepte tradicional del mas.

38. Un dels treballs — *Aportación al estudio de la evolución del mas prepirenaico* — està en curs de publicació; altres estudis en elaboració.

Una conclusió: La importància quantitativa de la pagesia

Intentarem, a partir d'ara, d'assolir unes conclusions que arrenquin dels fets exposats en el present estudi. Ens sembla, en efecte, que les observacions efectuades suara respecte a l'última centúria — i per tractar-se de fets dels quals molta gent té poca o molta consciència pel fet d'ésser molt més pròxims i àdhuc viscuts — poden fer oblidar el considerable pes que, en nombre almenys, han tingut els agricultors a Catalunya durant una bona colla de segles. El procés d'industrialització i urbanització, al mateix temps — començats ja clarament, per bé que llavors molt localitzats, en el quart i cinquè decennis del segle passat³⁹ —, pot acabar d'emascarar el fenomen a què alludim. Adhuc d'alguns treballs històrics hom treu la impressió de no ésser considerat, d'una manera adequada i suficient, el fet que la nostra terra ha estat fonamentalment un país d'agricultors, un país de pagesos. Vicens Vives escrivia encertadament, ja fa més de quinze anys, que “cada català té la seva casa pairal” i que “la immensa majoria dels catalans descendim de pagesos”⁴⁰. És cert que això, que era ben exacte a la primera meitat del segle xx, ja no serà tant d'aquí a poc temps i ho serà força menys un cop passades un parell de generacions.

Raó de més per a recordar, a tall de breu conclusió, la importància quantitativa d'aquesta gran massa rural, que lentament es va formant — de manera paral·lela al desenvolupament del país — des de les centúries ix i x. En bona part, la història de Catalunya es confon, a partir de llavors, amb una història de la pagesia. Una pagesia que viu i es mou sobre la terra, que l'endega i l'organitza, que des de la terra albira el món i la vida tota. Són rurals, a voltes radicalment rurals, les tècniques i l'ús del temps, els treballs i els dies, la cultura i les institucions. Unes quantes generacions de pagesos — no pas més d'unes trenta-cinc o quaranta — són a la base d'aquesta nostra evolució històrica. Senyors rurals i serfs, nobles del camp i pobres artigaires, aloers i remences, amos i masovers, parcers i arrendataris, emfiteutes i censalers, homes de terra campa i vinyataires, hortalsans i camperols de tota mena, apareixen en els fonaments d'aquesta història. Els altres són alguns homes de vila i de ciutat, artesans i menestrals, gent d'ofici i de carrera, mercaders i marxants, sempre força inferiors en nombre.

És veritat que són les ciutats i viles les que, en bona part, organitzen el país. Però llur pes quantitatiu — a diferència del que ara succeeix — era reduït. Encara a la darrerria del primer quart del segle xviii només sis poblacions, prescindint de Barcelona, ultrapassaven cadascuna els 4.000

39. VILÀ VALENTÍ, *El origen de la industria catalana moderna*, pp. 17-22.

40. VICENS VIVES, *Noticia de Catalunya*, p. 33.

habitants (Vic, Mataró, Tortosa, Tarragona, Manresa i Girona). Juntes totes aquestes ciutats, Barcelona inclosa — àdhuc tenint en compte tota la població del terme, que, com en el cas de Tortosa, és en bona part rural —, sumen 11.796 focs, això és, només l'11 per cent de tots els focs de Catalunya en aquells moments ⁴¹.

D'altra banda, ja ho hem vist, part d'aquesta població diguem-ne urbana — si hi afegiem viles de més de 2.000 habitants, hi entrarien Reus, Valls, Cervera, Lleida i Olot — era pagesa o tenia una relació directa amb el camp. És cert que llavors el nucli urbà estava perfectament retallat de l'entorn proper per les seves muralles, com succeïa en la majoria de les ciutats i àdhuc en un bon nombre de viles; però en realitat, com a remarcable paradoxa, la ciutat depenia estretament del seu camp i de la seva horta, dels seus pagesos. A voltes apareixien parcelles agrícoles intramurs i gairebé sempre podem trobar carrers o barris habitats per agricultors, units en gremis i confraries pròpies.

Aquest pes quantitatiu de la pagesia catalana és evidentment expressió de la importància del camp en l'economia del país, en tota la seva vida. El camp, durant segles, ha exercit un paper decisiu a Catalunya. Sovint representava la seguretat de l'abastament alimentari — una autèntica obsessió de les ciutats fins al segle XVIII —, la base més regular del comerç, la més sòlida i estable de les riqueses, la plataforma del poder polític i jurisdiccional. La considerable massa pagesa, anònima, sorgeix de tant en tant, un xic simbòlicament, des dels capitells dels monestirs i els muntants de les esglésies fins quan, volent fer en el post-romanticisme una novella o un teatre socials, alguns autors poden recórrer al món rural, encara, amb la força d'un ressò realment popular. A voltes la massa pagesa irromp com a problema col·lectiu, violentament, ací o allà, afectant bona part del país o només una comarca o una contrada. Algun confús alçament de plena Edat Mitjana ja té probablement aquest sentit de revolta rural; però no en podem pas dubtar pel que fa referència al moviment dels remences o al Corpus de Sang barceloní, per exemple.

Els valors de la pagesia

Aquestes reflexions ens condueixen vers altres conclusions. Ens referim al sentit que pot tenir en diversos plans, inclòs el psicològic, el fet de la preponderància de la pagesia. Són unes consideracions al voltant del valor qualitatiu d'aquesta el que ara voldríem fer.

Els problemes que apuntem, és clar, corresponen en realitat a matèries que poden semblar un xic allunyades de la Geografia. Però ens sembla que

⁴¹ J. IGLÉSIES, *La població catalana al primer quart del segle XVIII*, pp. 38-42. Estudi de conjunt del segle XVIII: P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. III, part II, pp. 13-181.

podem fer vàlidament algunes consideracions objectives. No sembla dubtós que un determinat mode de vida contribuirà a desenvolupar unes certes actituds i unes tendències determinades. N'és una mostra el fet que la diferència — considerada en bloc i dins una civilització determinada — entre l'home del camp i el de la ciutat ha cridat l'atenció sempre. La distinció comporta sovint una diferenciació i comparació àdhuc en uns plans estrictament morals, i espirituals, com quan Varró, ja fa vint-i-un segles, destacava que els antics romans tenien en superior estimació els homes del camp respecte als de la ciutat, *praeponebant rusticos urbanis*.

Un dels enfocaments possibles, el seguí En Carles Pi Sunyer quan es preguntà, en una de les poques obres referents a la matèria en el nostre país, sobre les aptituds dels catalans respecte a les activitats econòmiques. El problema que volia escatir quedava, és clar, entremig de la Psicologia social i de l'Economia. En considerar que "l'aptitud per al treball és la predominant, la més fonda i la més estesa", es veu immediatament obligat a referir-se a l'activitat agrícola. Aquest és el punt que ara ens interessa de destacar: "Una manifestació clara i convincent de la tradicional aptitud treballadora del nostre poble és la manera com ha valorat la terra, gràcies a l'esforç, ple de voluntariosa tossuderia, de successives generacions". Aquestes renovades tasques per a vèncer aspectes negatius de la naturalesa — concretament l'esforç del pagès per fer produir més i millor les terres — arriben a conformar el caràcter col·lectiu: "La tenacitat, l'esperit de previsió, la constància del pagès català, ha vençut la roca".⁴² D'aquesta manera hom arriba a compendiar unes virtuts que ja apareixen reflectides en diverses obres des de fa uns quatre-cents anys i que ja havia enaltit clarament, fa més d'un segle, un altre autor⁴³. Apareix així una clara presa de consciència, diríem, la qual ja compta amb una llarga tradició i uns jalons cabdals ben destacats.

A vegades, l'enfocament ha estat diferent i el món rural queda com mig oblidat. Així succeeix quan el problema es planteja talment que el que hom intenta d'escatir és si la mentalitat més acusada entre els catalans ha estat la pròpia de l'home dedicat a la indústria, més ben dit, a unes determinades manufactures o indústries, o al comerç, a unes certes formes de comerç. Diguem-ho d'una forma molt breu: el català, ¿és fonamentalment un industrial o un comerciant, un home de manufactura o un mercader?

Escatir el fet que ara acabem d'esmentar pot ésser decisiu per a unes ciutats des de l'Edat Mitjana — recordem que, de nuclis urbans pròpiament dits, n'hi ha ben pocs — i per al conjunt del país en l'últim segle. Però, d'acord amb el que hem anat exposant en el present treball, durant

42. C. PI SUNYER, *L'aptitud econòmica de Catalunya*, pp. 99, 102-103.

43. Ens referim a l'obra de J. CORTADA, *Cataluña y los catalanes*.

el llarg període agrari que hem descrit, de les centúries vuitena o novena a la passada, el problema realment interessant, en conjunt, és preguntar-nos per les característiques definidores de la població que, en efecte, fou la preponderant, és a dir, la pagesia.

El tema, cal confessar-ho, no és pas fàcil. Topem d'antuvi amb una massa rural confusa i indiferenciada, la importància quantitativa de la qual ja hem vist, de la qual no m'atreviré pas a dir que tingui poca història però sí que disposem d'escassa informació respecte al seu passat. És a aquest gran efectiu agrari que hem d'atribuir, en bona part, les característiques de laboriositat i tenacitat de què abans hem parlat.

D'altra banda, potser no seria tampoc una tasca massa difícil establir com el tarannà pagès, singularment a través de les classes agràries preponderants — senyors rurals, propietaris, clergues i notaris d'origen camperol — entra en la conformació de certes característiques morals i culturals. Durant segles, ho repetim, aquest fet haurà estat important. Apareixerien probablement unes línies de tendències contínues, mantingudes, que a voltes presentarien una gran eficàcia. És a través d'aquestes *élites* tradicionals del camp que s'anà conformant un dret rural català, d'unes característiques ben acusades i que mostra una estreta relació amb uns determinats contextos socials i econòmics. No fa gaires anys hom destacava, de nou, el valor d'aquest dret rural català i alhora les seves possibilitats i dificultats per a adaptar-se a les circumstàncies actuals⁴⁴. Quan, al llarg de l'any 1970, hom ha parlat de la revisió de la recopilació feta un decenni abans sobre el Dret català, hom ha hagut de tractar de nou de nombrosos problemes agraris, car, no pas en va, la jurisdicció del país presenta nombrosos fonaments estrictament rurals.

Un altre punt interessant seria de veure com es respon, des del món rural, a les transformacions socials i econòmiques del segle passat i de l'actual, quan va acabant-se el gran cicle agrari català. Amb exactitud En Vicens i Vives, bon amic de diagnòstics, ens presentava amb poques paraules la passada centúria parlant-nos dels "industrials i polítics"⁴⁵. És la veritat, evidentment, però des del nostre punt de vista no és tota la veritat. Resta encara el món rural, que, d'una forma o altra, exerceix el seu paper i fa també el seu joc. Més encara, ell continua realitzant unes aportacions i unes inversions — en homes i diners — cap aquest nou món industrial i urbà. Són de família pagesa o apareixen fortament arrelats al camp un bon nombre de figures del segle XIX decisives en el pla econòmic, polític i cultural. Seria possible de fer esment de figures tan diverses i significatives com poden ésser N'Antoni Barata — ministre d'Hisenda, a Madrid, en el tercer decenni del segle passat — o En Jaume Bal-

44. CAMPS ARBOIX, *Història de la agricultura catalana*, caps. IX a XV.
45. J. VICENS VIVES i M. LLORENS, *Industrials i polítics del segle XIX*, Barcelona, ed. Teide, 1958.

mes o l'arquebisbe Antoni M. Claret o el creador del pla de l'eixample de Barcelona, l'enginyer Ildefons Cerdà. El pairalisme donava encara força fruits individuals ben notables i de la massa rural sorgien també interessants personalitats. Parlar de les contribucions en un pla més col·lectiu obligaria a una història, ens sembla, molt llarga i complexa. Ja en el nostre segle destacaríem una figura tan significativa com la d'Enric Prat de la Riba, descendent de remences i propietaris rurals, que ell mateix personalment estudià, i el tarannà dels quals projectà, en definitiva, en les seves tasques polítiques, a través d'un indubtable arrelament, geogràfic i social.

Unes conclusions qualitatives

Per no allargar massa, voldríem en poques paraules sintetitzar. Si el que volem escatir és el valor qualitatiu del pagès, al moment hem de matissar. Hi ha pagesos i pagesos. De condicions ben diferents: masses rurals i *élites* rurals, amb distintes característiques econòmiques i socials, amb profundes diversitats internes. Amb diferències també en el temps: estudiant el període a què ens hem referit al llarg del present treball, és una pagesia de més de deu segles de durada la que podem contemplar.

D'aquests catalans, ¿intentarem d'assenyalar-ne algunes qualitats, positives o negatives, i àdhuc assajar algun judici? Sens dubte podem afirmar que afaïçonen un concepte de la vida, reten culte al treball i a la sobrietat, creen un dret. A la base de tot això apareix, en definitiva, un fort arrelament, a la casa i a la contrada. El lligam, a voltes, és perfecte: la casa s'anomena amb un topònim — el Soler, per exemple — i el nom de la casa és, després, el de la família. Confusió i compenetració d'home i terra. Un fet indubtablement, inequívocament, rural.

L'arrelament es manté en el temps, és continu. Alguns autors han assenyalat la continuïtat com un fet que apareix en el tarannà del català. En Ferrater Mora ho ha indicat com un tret distintiu, juntament amb el seny⁴⁶. No seria pas difícil, ens sembla, de mostrar com aquestes característiques arrenquen d'unes realitats rurals, de famílies determinades i cases de pagès concretes, que es mantenen a través del temps, amb voluntat i afany de permanència⁴⁷.

No ens pot estranyar que hi hagi una apologia de tots aquests aspectes, a voltes un xic retòrica i idealitzada. Hom enalteix desmesuradament i en forma massa exclusiva les qualitats i els homes: d'aquestes cases — s'entén rurals, i això és el que fet i fet ara ens interessa — “sortiren els huma-

46. J. FERRATER, *Les formes de la vida catalana*, especialment pp. 36-48.

47. Vegeu diversos comentaris, al voltant de la idea de la família i la continuïtat, a CAMPS ARBOIX, *La masia catalana*, pp. 211-214.

nistes, els erudits, els savis, els prelats, els homes de govern, els comerciants, els industrials... Tota aquesta glòria ve de la individualitat del patrimoni pairal”⁴⁸.

Altres autors, és clar, mantindran una actitud més matisada i cauta. En Josep Pla, per exemple, troba inadequada o parcial la pura apologia, efectuada per “l'escola conservadora catalana” a través d'una idealització de la pagesia i d'una visió exclusivament optimista. Es refereix a obres com les del bisbe Torras i Bages⁴⁹ o d'En Manuel Raventós⁵⁰. Les idees d'En Josep Pla — un pagès intel·lectualitzat — mereixen la nostra atenció⁵¹. La seva crítica intenta un acostament cap a la realitat passada i actual — sobretot aquesta — i mostrar, d'altra banda, certs defectes de la pagesia. Malgrat tot, el mateix autor no regateja pas la seva valoració positiva: “L'estructuració de la societat d'aquest país s'alimenta, dimana de les masies: d'elles ha sortit, surt i sortirà la millor sang del país, la seva força humana bàsica, perennement activa, positiva i ascendent en tots els aspectes”; més enllà assegura: “Els pagesos — em dic — tenen molts defectes, però encara les millors qualitats del país van lligades amb ells; toquen de peus a terra; tenen un sentit de la lentitud, de la calma, del treball, de la tenacitat, de la continuació...”⁵².

D'aquesta manera, van apuntant també uns aspectes negatius. Uns defectes que, nascuts i viscuts en la quantiosa i multiforme pagesia, han arribat a configurar tota la població. Hom ha assenyalat ja, en diverses obres, algun d'aquests aspectes, com el marcat individualisme — amb més exactitud, la visió dels homes i les coses a través d'interessos reduïts i localitzats — o una certa dificultat per a aconseguir un enfocament abstracte de les realitats, àdhuc les econòmiques. La relació d'aquests defectes amb el nostre món rural és bastant clara; però caldria continuar amb cura, ens sembla, la definició del problema i els seus orígens.

Resta, per fi, l'avenir. És cert que la pagesia ha arribat als nostres dies ja ben disminuïda en nombre, ocupant un segon pla social i econòmic. Però és veritat també que, àdhuc tenint en compte algunes transformacions, continua presentant unes marcades característiques espirituals i materials, un cert tarannà i una certa actitud. Malgrat tot, no podem pas oblidar que ara es troba en un món nou, a voltes enfront d'un món nou, que ja no és el seu. Seria bo de preguntar-se, de cara al futur, per la capacitat de pervivència i de transformació d'aquesta pagesia mil·lenària, àdhuc per les seves possibilitats d'influència sobre tota una població, en bona part

48. J. RAVENTÓS, *Memòries d'un cabaler*, pp. 6-8.

49. TORRAS I BAGES, *La pagesia catalana*.

50. M. RAVENTÓS, *Pensaments*.

51. J. PLA, *Els pagesos*, pp. 110-117.

52. J. PLA, *Els pagesos*, pp. 18, 210.

ja aliena. Volem dir també la projecció sobre l'espai i el paisatge, sobre els pobles i les cases i els camins, sobre l'organització de tot el país. El tema, ja ho veuen, torna a ésser plenament geogràfic.

BIBLIOGRAFIA

Les pàgines precedents són fruit d'unes observacions personals i de la consulta d'un bon nombre d'obres, històriques i geogràfiques. Ens ha semblat que calia ara citar-les, ja que de totes plegades hem espigolat almenys algun fet o alguna idea d'interès per a nosaltres, encara que no hàgim tingut ocasió de citar-les explícitament en les notes. Un cop feta la llista, ens adonem que s'assembla molt a l'inici d'una bibliografia d'obres fonamentals sobre la història i les característiques del camp a Catalunya. Potser també per aquesta consideració, i no sols per a manifestar els estudis utilitzats, pot ésser útil d'incloure aquesta bibliografia. En els aspectes que interessin als geògrafs — des de la localització de les activitats econòmiques i l'ús de les diverses tècniques fins als resultats paisatgístics — encara hi ha molt de material, en aquests llibres i articles, per a aprofitar convenientment.

No citem les publicacions de fonts medievals, tan interessants per a l'estudi de l'inici i la primera fase del període agrari a què ens hem referit. No indiquem tampoc treballs monogràfics, de Geografia o Història, de caràcter local.

ABADAL I DE VINYALS, R. D': La llista de fonts publicades per aquest autor i la d'altres treballs seria ben llarga. L'obra que ens sembla, en conjunt, més relacionada amb el present estudi és: *Els primers comtes catalans*, Barcelona, ed. Teide, 1958. — La nota sobre el pairalisme (*La immigració francesa en el segle XVI i l'aparició de les "cases pairals" catalanes*) apareix com a pròleg a la publicació de J. NADAL i E. GIRALT, *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*, Mataró, 1695. — Un breu treball monogràfic és molt significatiu; es tracta de la història de la seva pròpia casa i família: *La casa Abadal del Pradell*, Barcelona, 1968.

AYMERICH, M.: *Historia Natural y Geografica del Principado de Cataluña*, libro 3.º, *Reyno animal*, ed. de J. IGLÉSIES en l'obra *Mateu Aymerich, S.J. (1715-1799)*, Barcelona, Quaderns de Geografia, II, 1949.

BALARI, J.: *Orígenes històrics de Cataluña*, Barcelona, impr. Jepús, 1899.

BARBA I ROCA, M.: *Memòries acadèmiques*, amb prefaci i transcripció de J. IGLÉSIES, Barcelona, Fundació Massot, 1964.

BARBAZA, Y.: *Le paysage humain de la Costa Brava*, París, ed. Colin, 1966.

BASSOLS DE CLIMENT, i altres autors: *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, Barcelona, Universitat Barcelona i Escola Filologia, 6 fascicles, 1960-1970.

BLASI, P.: *Les terres catalanes*, Barcelona, ed. Aymà, 1954.

BOLÒS, M. DE: *Evolución del poblamiento rural en una comarca prepirenaica, "V Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos, Jaca-Pamplona, 1966"*, a "Pirineos", 83-86 (1967), pp. 29-44. — *La comarca de Olot. Estudio geográfico*

(tesi doctoral, en curs de publicació, Madrid). — *Aportación al estudio de la evolución del "mas" prepirenaico* (en curs de publicació a "Homenaje Prof. Casas Torres", Saragossa).

CAMPS I ARBOIX, J. DE: *Verntallat, cabdill dels remences*, Barcelona, ed. Aedos, 1955. — *La masia catalana. Història, arquitectura, sociologia*, Barcelona, ed. Aedos, 1959; conté la bibliografia anterior sobre el tema. — *Les cases pairals catalanes*, Barcelona, ed. Destino, 2.ª ed., 1966. — *Història de l'agricultura catalana*, Barcelona, ed. Taber, 1969; bibliografia interessant i nombrosa, particularment en diversos aspectes històrics i jurídics, que en alguns casos considerem innecessari d'esmentar de nou en la present llista bibliogràfica.

CARANDELL, J.: *El Bajo Ampurdán. Ensayo geográfico*, Granada, 1945.

CARESMAR, J.: *Disertación sobre la antigua y nueva población de Cataluña*, Barcelona, 1821. Hi ha una edició amb text establert per Jordi RUBIÓ i una introducció de Joan REGLÀ, Barcelona, 1959.

CARRERA PUJAL, J.: *Historia política y económica de Cataluña. Siglos XVI al XVIII*, Barcelona, ed. Bosch, 4 vols., 1947.

CODINA, J.: *Delta del Llobregat. La gent del fang (El Prat, 965-1965)*; Granollers, ed. Montblanch, 1966. — *Proletariat rural al Delta del Llobregat al segle XVIII*, ed. Dalmau, 1969. — *El Delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i formes de vida dels segles XVI al XX*, Barcelona, Edicions Ariel, 1971.

COMPTE, A.: *El alto Ampurdán*, "Pirineos", 67-74 (Saragossa, 1963-64), pp. 1-283.

CORTADA, F.: *Geografía económica de Cataluña*, Barcelona, ed. Arimany, 1950.

CORTADA, J.: *Cataluña y los catalanes*, Sant Gervasi, 1860.

CUVILLIER, J. P.: *Les communautés rurales de la Plaine de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles*, "Mélanges Casa Velázquez", IV (París, ed. Boccard, 1968), pp. 73-103. — *La population catalane au XIVe siècle. Comportements sociaux et niveau de vie d'après les actes privés*, "Mélanges Casa Velázquez", V (París, ed. Boccard, 1969), pp. 159-188.

DEFFONTAINES, P.: Nombroses publicacions disperses; convé veure especialment: *La Catalogne vue par un géographe*, Barcelona, Imps. Galve i Soler, 1960.

FERRATER MORA, J.: *Les formes de la vida catalana*, Barcelona, ed. Selecta, 1955.

FONT I RIUS, J.: Són diverses les publicacions que ens poden interessar; a part les fonts publicades (cartes de població, etc.) destaquem especialment la seva tesi doctoral: *Orígenes del règimen municipal en Cataluña*, Madrid, Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, 1946.

GIL, P.: *Libre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço es de cosas naturals de Cathaluña*, ed. de J. IGLÉSIES en l'obra *Pere Gil, S. I. (1552-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Barcelona, Quaderns de Geografia, I, 1949.

GIRALT, E.: Diversos treballs sobre aspectes de població i l'economia en els segles moderns, a part la tesi doctoral, que citem més endavant (vegeu NADAL). Quant a transformacions de conreus, és especialment interessant: *Evolució de l'agricultura al Penedès*, a "I Assemblea intercomarcal, Martorell, 1950", Igualada, Imp. Bas, 1952; pp. 166-176.

GIRALT, CUCÓ, BALCELLS I TERMES: *Bibliografia per a la història dels moviments socials a Catalunya, País Valencià i les Illes*, Barcelona, ed. Teide (en curs de publicació).

- GOLOBARDES, M.: De la seva tesi doctoral sobre els remences, la Biblioteca del Palau de Peralada n'ha publicat el vol. II (documents).
- GRACIA: *Cataluña juzgada por escritores españoles no catalanes*, Madrid, 1906.
- HINOJOSA, E. DE: Diverses obres, entre les quals interessa especialment: *El Régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*, Madrid, ed. Suárez, 1905.
- IGLÉSIES, J.: Ofereixen interès per al present treball els nombrosos estudis sobre evolució de la població i dels conreus; n'assenyalem especialment: *La població catalana al primer quart del segle XVIII*, Barcelona, Fundació Massot, 1959; *El fogaje de 1365-1370*, Barcelona, Memorias Real Academia Ciencias y Artes de Barcelona, vol. XXXIV, 1962, pp. 249-356; *Estadística de les superfícies cultivades del camp de Tarragona en el present segle*, "Cuadernos Historia económica de Cataluña", Barcelona, curs 1969-70, separata. — Respecte al problema de la vinya: *La crisi agrària de 1879-1900. La filloxera a Catalunya*, Barcelona, ed. 62, 1968, amb referències de fonts utilitzades i bibliografia anterior. — Ha editat recentment el Cens de Floridablanca.
- INSTITUTO AGRÍCOLA CATALÁN SAN ISIDRO: *Constitución familiar y organización de la propiedad rural en Cataluña*, Barcelona, 1912.
- LLOBET, S.: *El medio y la vida en el Montseny. Estudio geográfico*, Barcelona, C. S. Investigaciones Científicas, 1947. — *El medio y la vida en Andorra*, C. S. Investigaciones Científicas, 1947. — *El límite septentrional de la vid y el olivo en Cataluña*, "Actas I Congreso Estudios Pirenaicos, 1950", Saragossa, 1952. — *De geografía agraria de la comarca del Maresme (Barcelona)*, "Estudios Geográficos", XVI (Madrid, 1955), pp. 23-71. — *La industria del vino espumoso español*, "Estudios Geográficos", XX (Madrid, 1959), pp. 459-481. — *Les activitats rurals*, a "Geografía de Catalunya", dirigida per L. SOLÉ SABARÍS, vol. I, pp. 377-444; d'aquest mateix volum, *La casa rural*, pp. 481-498.
- LLOBET, S. i VILÀ VALENTÍ, J.: *La trashumancia en Cataluña*, "Comptes rendus, Congrès International de Géographie, Lisbonne, 1949", t. III (Lisboa, 1951), pàgines 36-47.
- LLUCH, Enric: *Estudis d'Economia comarcal a Catalunya (1966-69)*, "Revista de Geografia", Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, IV (1970), núm. 1, pp. 121-27; nota bibliogràfica sobre diversos treballs econòmics i regionals, alguns dels quals ja no esmentarem.
- LLUCH, Ernest i GIRAL, E.: *L'economia de la regió de Tarragona*, Barcelona, Servei d'Estudis de Banca Catalana, 1968.
- MANCOMUNITAT DE CATALUNYA, OFICINA D'ESTUDIS JURÍDICS: *Costumari català*, Barcelona, Imp. Casa Caritat, 2 vols., 1920 i 1921.
- MASPONS I CAMARASA, J.: *Agricultura*, a "Geografía general de Catalunya", dirigida per F. CARRERAS CANDI, Volum "Catalunya", Barcelona, ed. Martín, s.d., pp. 465-665.
- MOREU REY, E.: *Els immigrants francesos a Barcelona (Segles XVI al XVIII)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 1959.
- MUNTANER, J. M.: *Sant Sadurn d'Anoia i l'Alt Penedès*, Barcelona, Banco de Expansión Comercial, 1969.

- NADAL, J. i GIRALT, E.: *La población catalana de 1553 à 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement*, Paris, École Pratique des Hautes Études, 1960.
- PLA, J.: *Els pagesos*, Barcelona, ed. Selecta, 1952.
- PI SUNYER, C.: *L'aptitud econòmica de Catalunya*, Barcelona, ed. Barcino, Enciclopèdia Catalunya, 1927. Conté cites de nombroses obres en relació amb la Psicologia social i Etnologia.
- QUEROL, F. DE: *Herèu y cabalé. Costums tarragonines*, Tarragona, Imp. Sugrañes, 1903.
- RAVENTÓS, Jaume: *Memòries d'un cabaler*, Barcelona, ed. Foment Pietat, 1932.
- RAVENTÓS, Manuel: Nombroses obres, generalment curtes però significatives. Destaquem: *Qüestions econòmiques; Flors i violes, Pensaments que deixo als meus fills*.
- RENDE, J. M.: *La psicologia dels nostres pagesos*, Barcelona.
- REPARAZ, G. DE: *La plana de Vic*, Barcelona, ed. Barcino, 1928.
- RIU, M.: *Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya*, conferència inaugural del curs 1970-71 a la Societat Catalana d'Estudis Històrics; text dactilografat. Conté 51 notes, amb cites de la bibliografia anterior.
- SARRET ARBÓS, J.: *La cèquia de Manresa*, Manresa, Estampa Catòlica, 1906.
- SERVEI D'ESTUDIS BANCA CATALANA, *Localització i dinàmica de l'activitat econòmica*, Barcelona, 1968.
- SOLÉ SABARÍS, L.: *Los Pirineos. El medio y el hombre*, Barcelona, ed. Martín, 1951.
- SOLÉ SABARÍS, L. (director): *Geografía de Catalunya*, Barcelona, ed. Aedos, 2 vols. (1958 i 1964) i un tercer, en curs de publicació. Vegeu unes cites concretes: LLOBET, *Agricultura*. Del vol. I ens poden interessar també altres treballs, sobre la població (a càrrec de J. IGLÉSIES) i les colonitzacions del país i el poblament i la ramaderia (J. VILÀ VALENTÍ), pp. 279-466.
- TORRAS, Jaume: *Societat rural i moviments absolutistes. Nota sobre la guerra dels malcontents (1827)*, a "La formació de la Catalunya moderna", Barcelona, ed. Ariel, 1970, pp. 123-130.
- TORRAS I BAGES, J.: *La pagesia catalana*, pastoral de l'any 1903, a "Obres completes", vol. II, Barcelona, 1935.
- TORRE, A. DE LA: *La reconquista del Pirineo*, a "La Reconquista española y la repoblación del país", Saragossa, Escuela Estudios Medievales i Instituto Estudios Pirenaicos, 1951, pp. 11-38.
- UTRILLO, J.: *El éxodo rural en Cataluña y tierras limítrofes. Reacciones de los centros nucleares*, "Revista Internacional de Sociología", IX (Madrid, 1951), núm. 34, pp. 389-420; núm. 35, pp. 107-138; núm. 36, pp. 407-442; X (Madrid, 1952), núm. 37, pp. 109-144; núm. 38, pp. 391-436.
- VICENS VIVES, J.: Hauríem d'indicar un bon nombre d'obres d'aquest autor. En la present ocasió ens han estat particularment útils les dues següents: *Historia de los remensas en el siglo XV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Zurita, 1945, acompanyada de nombroses cites bibliogràfiques; *Notícia de Catalunya*, Barcelona, ed. Destino, 4.ª ed., 1969.

- VIDAL, T.: *El reverso de la urbanización: La despoblación del campo en Cataluña*, "Estudios Geográficos", XXXI (Madrid, 1970), pp. 159-163. Cita les poques obres anteriors sobre el tema, entre elles la de J. UTRILLO.
- VILA, P.: *La Cerdanya*, Barcelona, ed. Barcino, 1926. — *El Vallès. Assaig geogràfic*, Barcelona, 1930. — *Resum de Geografia de Catalunya*, Barcelona, ed. Barcino, 9 vols., 1935-36. — *El poblament de Catalunya. El problema de l'aigua*, Barcelona, 1938.
- VILÀ I VALENTÍ, J.: *Notes sobre el poblament català medieval: El mercat*, "Miscel·lània Puig i Cadafalch", Societat Catalana d'Estudis Històrics, vol. I, 1947-1951, pp. 225-241. — *Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña*, "Pirineos" núms. 17-18 (Saragossa, 1950), pp. 405-445. — *La comarca de Bages*, tesi doctoral, Universitat de Madrid, 1956. — *El origen de la industria catalana moderna*, "Estudios Geográficos", XXI (Madrid, 1960), pp. 5-40. — *El "mas" catalán, una creación prepirenaica*, "Actas del III Congreso Internacional Estudios Pirenaicos, Gerona, 1958", tomo IV, sección IV, Geografía (Saragossa, 1963), pp. 51-66.
- VILAR, P.: Diversos treballs, entre els quals sobresurt evidentment *La Catalogne dans l'Espagne moderne, 1962* (traducció catalana: *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerca sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*, Barcelona, Edicions 62, 4 vols., 1964).
- VIÑAS MEY, C.: *El problema de la tierra en la España de los siglos XVI-XVII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Inst. J. Zurita, 1941.
- VIOLANT, R.: *Les "barragues" de viña, de pared en seco, del Pla de Bages (Barcelona)*, "Estudios Geográficos", XV (Madrid, 1954), pp. 189-200.
- VOLTES, P.: *La población de Cataluña en el primer cuarto del siglo XVIII*, "Estudios Geográficos", XVI (Madrid, 1956), pp. 165-184.
- YOUNG, A.: *Viatge a Catalunya (1787)*. Pròleg i traducció de R. BOIXAREU, Barcelona, Edicions Ariel, 1970.
- ZAMORA, F. DE: *Diario de los viajes hechos por Cataluña, 1787-1790*, Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 18.409. Hem tingut en compte especialment diverses cites de S. LLOBET i P. VILAR.

DISCURS DE CONTESTACIÓ

D'EN JOAN VERNET

SENYORES I SENYORS:

Tinc la seguretat que em creuran si els dic, amb tota sinceritat, que no sé com començar per a complir amb el gratíssim encàrrec que m'ha fet el nostre president de donar la benynguda a la nostra Corporació a En Joan Vilà i Valenti. Veure'l aquí i, per què no dir-ho?, veure-m'hi jo també, em porta al pensament un doll de records...

Octubre del 1942. Un matí poc abans de les nou. Una nova generació d'estudiants, la majoria desconeguts entre ells, recorre el vell claustre de la nostra Facultat de Lletres tot esperant d'entrar a classe. Entre ells, hi érem nosaltres dos. Era un matí típic de tardor a Barcelona, gris, el cel encapotat, poca llum. L'aula on ens havia estat assenyalada la classe, la n.º 2, era més aviat petita per a cent noies i menys de vint nois que aspiràvem a la Llicenciatura en Lletres. Entrà un senyor de contextura robusta, no excessivament alt, amb ulleres, el doctor Castillo. La immensa majoria de nosaltres era, en realitat, la primera generació "normal" de la Universitat, ja que no havíem fet la guerra, però sí que n'havíem sofert plenament les conseqüències. Havíem cursat i viscut la gran experiència docent de la República a l'Ensenyament mitjà i estàvem acostumats a prendre apunts i a manejar bibliografia: ni el Dr. Castillo ni qualsevol dels nostres professors universitaris no aconseguiren mai ultrapassar les nostres possibilitats per molt de pressa que parlessin, ja que les nostres plomes i els nostres intel·lectes s'havien avesat ja des del primer curs de batxillerat a saber prendre nota amb claredat meridiana d'allò que era substancial de les explicacions. Però el xoc amb la Universitat fou, malgrat tot, brutal.

El Dr. Castillo ens el féu sentir de bell antuvi, però d'una manera suau: el curs caldria que treballés, caldria que consultés llibres i que en fes judicis crítics, i, encara que fos a desgrat seu, aprendria. És gràcies a la seva duresa que molts de nosaltres tenim una bona formació historicista. La classe següent correspongué al Dr. Josep M.ª Castro i Calvo, que en certa manera era — i és — l'antítesi del Dr. Castillo. Si amb el

Dr. Castillo calia treballar per força — el resultat dels exàmens de juny només amb nou aprovats (entre ells En Joan Vilà) ho reflecteix amb claredat —, amb el Dr. Castro passava el contrari. Nosaltres escollíem lliurement un treball sobre història de la literatura espanyola (en la qual denominació s'enclou, segons l'etimologia, la catalana, la basca o la hispano-àrab), que li lliuràvem a final de curs i passàvem a un benèvol examen oral, ja que el jutge centrava les seves preguntes en els temes que millor dominava l'examinand que hagués estudiat mitjanament el *Juanito*, és a dir, el llibre de Literatura espanyola de Juan Hurtado i Àngel González Palencia. Eren dos sistemes diametralment oposats, i no cal dir que la majoria de nosaltres preferíem el segon, ja que complaïa tant els qui no volien treballar com els qui en tenien ganes: les faltes a classe que vaig fer, esporàdicament, foren per anar a les biblioteques i redactar el meu treball (que en el segon curs es transformà en l'obra d'un petit equip); elles contribuïren en part — i aquí ho vull agrair públicament — a la meva formació d'investigador.

Doncs bé. En aquest ambient ens coneguèrem els nois del curs i formàrem una penya molt unida: com a tal redactàrem en comandita un exemplar mecanografiat de "La Linterna" (qui no recorda aquest precursor de "El Caso"!) per felicitar al Dr. Castro en un dels seus aniversaris. Aquest, que ja aleshores era el protagonista del pessimista integral, va poder llegir:

"Estos Castro ¡ay dolor!
Que ves ahora, tristes, mustios, callados
Fueron un tiempo curso muy famoso
De Cicerón la Profesora choteo por Blánquez derribado.
Allí yace el fantasma de la horrorosa Historia..."

Passaren per ella, *nominatim*, tots els nostres professors degudament caracteritzats i acabava:

"Ese curso, fue curso y allí fue Troya".

I tan Troia! Pocs passàrem a l'any següent sense alguna assignatura pendent. Entre ells figurava En Joan Vilà, a qui una companya, Amparo Ramírez de Cartagena, havia predit, durant la primavera del 1943, al mateix temps que a mi, que estàvem destinats a ésser catedràtics de la nostra Universitat.

El temps corre de pressa i el 7 de juny de 1946 ens llicenciàvem, la majoria de nosaltres, en l'especialitat que havíem escollit. En Joan Vilà, per aquells motius dels estudiants d'aleshores i d'ara que s'oculten

darrera l'expressió sibillina de "prórroga de segunda", no es presentà i esperà l'any 1947 (llavors jo ja figurava com a professor en un Institut marroquí). No cal dir que la seva Llicenciatura aconseguí, com de costum, la qualificació màxima.

El que sí que és un misteri de la seva formació és on aprengué Geografia. És ben sabut que aquesta especialitat, que cavalca a vegades entre la Ciència i les Lletres, mai no tingué entitat específica a la nostra Facultat de Lletres, i a Barcelona no l'ha assolida fins a l'arribada d'En Joan Vilà al nostre claustre. És cert que assistí a les classes particulars de tipus esotèric i molt minoritari que en aquelles dates donaven alguns membres de l'Institut d'Estudis Catalans als seus domicilis, però, entre les matèries que es professaven, no hi figurava, certament, la Geografia. Fos com fos, aviat tingué accés al cercle de geografia que havia organitzat el professor Deffontaines a l'Institut Francès i al que assistia també assiduament el Dr. Lluís Solé Sabarís. Seus dubte el Dr. Solé, juntament amb un grup de geòlegs i algun geògraf (Llobet, Llopis, Fontboté, Masachs, etc.), exercí una forta influència sobre ell. Més tard, una beca li permeté d'ampliar estudis a Bordeus, on es doctorà amb la monografia *La vallée moyenne de l'Eyre* (1954, publicada en forma resumida el 1955). Novament a Espanya, començà de nou a estudiar a peu el Pirineu — era l'època en què jo encara podia pujar amb vint quilos a l'esquena i a uns tres mil metres — i per aqueixos indrets pirinencs, em semblà que a la vall de Gósol, ens trobarem un dia per atzar. Uns quants anys abans havia publicat un treball sobre els camins de transhumància a Catalunya. S'havia endinsat llavors ja en l'estudi de la comarca del Bages, que constituí, finalment, la seva tesi doctoral espanyola (juny del 1956).

Aquesta època intermèdia entre la fi dels estudis i l'ingrés al professorat, l'hem passada tots o bé donant classes en un col·legi o acadèmia o bé treballant de "negre" o de "savi" en una Editorial. En Joan Vilà adoptà el segon sistema. Imagino les angoixes íntimes que degué passar en aqueix període per més que no ho aparentés (En Vilà roman sempre externament tranquil, passi el que passi), puix que s'havia casat i, les oposicions que havia firmat, suposo que les veia d'un resultat molt dubtós, car els possibles jutges-catedràtics de la matèria es dividien en dos grups iguals numèricament i d'idees i mètodes força diferents. Crec que hauria pogut evitar en part la seva preocupació pel sol fet de pensar que la seva dona, de rel eivissenca, era i és un d'aquests prototipus de dona hispànica de bon tremp i fusta noble que saben molt bé, quan es casen amb un de nosaltres, els perills incerts i les angoixes, les tristeses i desil·lusions que suposen els inicis de la nostra vida professional. Ella tingué compte que el seu marit pogués preparar assossegadament, en la

tranquillitat de la llar, aqueixes oposicions. I, superat el fet de poder-les preparar, el resultat només podia ser un: les guanyà amb els vots de tiris i troians.

A trenta anys arribava a la Universitat de Múrcia, on, poc després, es féu càrrec de la direcció dels "Anales" de la Facultat. Era el primer catedràtic de Geografia que rebia la Facultat de Filosofia i Lletres d'aquella Universitat i arribava amb una important labor investigadora, que demostrava la importància que el novell professor donava en la seva matèria a l'estudi dels fets físics (relleu, clima, vegetació natural) en relació amb les activitats econòmiques, especialment agricultura i ramaderia, i amb els paisatges d'assentament i econòmics creats per l'home. Igualment les seves publicacions demostraven fins a quin punt li interessava la connexió de la Història i de la Geografia, que intentava d'establir a través de l'anàlisi d'un mateix fet social o econòmic, a través de distintes fases del passat per deduir-ne, entre aquestes, les constants geogràfiques. En són un bon exemple diversos treballs, des de *Èls mercats a la Marca Hispànica* (1950) a *El esparto en el Sureste de España* (1965). Es nota, a més, que en els inicis dels seus treballs d'investigació donà una gran importància als estudis de conjunts regionals (*La isla de Formentera*, 1950, que conegué molt bé pel fet d'haver-ne estat comandant en cap mentre duraren les seves pràctiques militars), tendència que culminà en la tesi doctoral referent a la comarca del Bages (1956). Abans havia publicat altres estudis sobre el Pirineu i les Balears: *La trashumancia en el Pirineo catalán* (1950), *La explotación de la sal en Ibiza* i *La sal en el Mediterráneo occidental* (1953). En aquest grup de treballs entren de ple els capítols que ha escrit en la *Geografia de Catalunya*, dirigida per Solé Sabaris, i de la qual n'és membre del Consell de redacció.

A Múrcia (1958-65), on creà un important Seminari de Geografia, inicià els seus estudis sobre geografia espanyola general i començà a publicar una sèrie monogràfica destinada a fer conèixer els treballs realitzats en el seu Seminari. És el moment en què publica *El problema de la sequia*, *Los regadíos*, etc., i comença a formar deixebles de positiva vàlua, alguns dels quals l'han seguit a Barcelona per continuar treballant al seu costat.

Unes noves oposicions (1965) el portaren a la nostra Universitat. Poc després d'haver arribat fou nomenat director del Departament de Geografia del C.S.I.C. a Barcelona. Uns quants mesos després fou elegit degà de la Facultat. Aquest darrer càrrec fou causa de moltes desplaences, ja que coincidí amb l'exacerbació dels moviments estudiantins i, més que res, amb una política rígida, molt allunyada de la seva peculiar postura pactista i negociadora de bon català.

És aquí, a Barcelona, on ha recomençat els contactes que ja des de

Múrcia mantenia amb les editorials de Barcelona: el 1962 acceptà la direcció de la col·lecció "Ecumene", dedicada a obres de geografia general, de l'editorial Vicens-Vives; el 1968, la de la col·lecció "Elcano", sobre geografia de països, d'Edicions Ariel; el 1967 dirigí la publicació "La Tierra" (editorial Salvat, dos volums i un atlas); a partir del 1969 portà les regnes de la "Geografía Ilustrada" de l'editorial Labor i de la "Geografía de España" de l'editorial Danae; redactà també el capítol que li correspon de l'obra "España", preparada per Espasa Calpe. Aquestes connexions amb l'empresa privada li permeten de fundar, l'any 1967, la "Revista de Geografía" de la Universitat de Barcelona, que pot sortir a la llum mercès al constant mecenatge de la casa Salvat.

Al costat d'aquestes activitats, n'ha desenvolupades d'altres de tipus didàctic a nivell universitari: el seu manual *La Península ibérica* (1968) ja té traduccions francesa (1968) i italiana (1971); per a un públic molt més ampli, ha escrit un manual de R.T.V., *Campo y ciudad en la geografía española* (en col·laboració amb H. Capel, 1970).

Els darrers anys han portat, a més, la universalització del nostre company, després de diversos viatges a Hispano-Amèrica, on en dues d'aquelles Universitats, Mendoza i Puerto Rico, ha estat professor invitat i en altres (Mèxic, Santo Domingo, Caracas, Lima, Santiago de Xile, Buenos Aires, Montevideo, Rio de Janeiro) ha donat cursos i conferències. Ha aprofitat els viatges per a fer treballs d'investigació a l'Altiplà central mexicà, a la República Dominicana, a Puerto Rico i a la franja semiàrida argentina. Igualment és fruit d'aquests viatges i dels contactes amb professors de diversos països europeus i americans l'interès que sent darrerament pels corrents de la nova Geografia quantitativa, que tant de vigor té als Estats Units d'Amèrica del Nord. Sobre l'evolució actual, en els darrers quinquennis, de la ciència que professa, ha publicat diverses anàlisis crítiques i dirigeix, seguint-ne els mètodes, algunes tesis de llicenciatura i de doctorat.

Amb aquests precedents no és estrany que distintes organitzacions nacionals i internacionals li hagin demanat que formi part de llurs grups d'estudi — des de la col·laboració en diversos plans regionals i nacionals fins a l'encàrrec, que comparteix amb el professor canadenc Benoît Brouillette, per part de la UNESCO, de dirigir una obra destinada als professors de Geografia hispanoamericans —. És, també, membre titular de la comissió "Geografia i Educació" de la Unió Geogràfica Internacional.

El nostre president em perdonarà una vegada més si en aquesta, com en altres presentacions, no faig cas de la tradició. La tradició que mana parlar més del discurs d'En Joan Vilà i Valentí i menys de la seva persona. Crec que, en actes com aquest, és el recipiendari qui domina la matèria, i no pas el qui contesta. És per això que em nego rotundament

a comentar científicament el seu discurs. Si que voldria, en canvi, destacar la seva formació historicista, que s'endevina a través de cada ratlla que escriu, i com el coneixement d'aquesta i del medi ambient són els únics que permeten d'elaborar teories que serveixen tant per al passat, com féu En Ramon d'Abadal, com per al present; futur, com acabem de comprovar sentint al nostre nou company.